T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MÂVERDÎ VE EBÛ YA'LÂ EL-FERRÂ'NIN AHKÂMÜ'S SULTÂNİYYE ESERLERİ BAĞLAMINDA VEZİRLİK MÜESSESESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

LÜTFULLAH ARIK

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEDENİ ŞAVLI

AĞUSTOS 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MÂVERDÎ VE EBÛ YA'LÂ EL-FERRÂ'NIN AHKÂMÜ'S SULTÂNİYYE ESERLERİ BAĞLAMINDA VEZİRLİK MÜESSESESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

LÜTFULLAH ARIK
ORCID: 0009-0008-7969-3634

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEDENİ ŞAVLI

AĞUSTOS 2025
BİTLİS

T.C.

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ETİK BEYANI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum "Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nınAhkâmü'sSultâniyye Eserleri Bağlamında Vezirlik Müessesesi" başlıklı tezde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

……./……./20…..

İmza

Lütfullah ARIK

T.C.

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ YAZIM KILAVUZU UYGUNLUK BEYANI

"Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nınAhkâmü'sSultâniyye Eserleri Bağlamında Vezirlik Müessesesi" başlıklı yüksek lisans tezi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

……./……../20…..

Tezi Hazırlayan	**Danışman**
İmza	İmza
Lütfullah ARIK	Dr. Öğr. Üyesi Medeni ŞAVLI

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

İmza

Prof. Dr.Mehmet YOLCU

T.C.

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı öğrencisi Lütfullah ARIK tarafından hazırlanan "Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Ahkâmü'sSultâniyye Eserleri Bağlamında Vezirlik Müessesesi" adlı Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, .../...../20.... tarihinde yapılmış ve tezin oy birliği/ oy çokluğu ile kabul edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ: **İMZA**

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Medeni ŞAVLI
(Bitlis Eren Üniversitesi) ……

Üye: Doç. Dr. Muhammed Latif ALTUN
(Haran Üniversitesi) ……

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mesut TAY
(Bitlis Eren Üniversitesi) ……

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun …… tarih ve …… sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans / doktora tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

…./…../2025

Prof. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL

Enstitü Müdür V.

T.C.

Bitlis Eren Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

MÂVERDÎ VE EBÛ YA'LÂ EL-FERRÂ'NIN AHKÂMÜ'S SULTÂNİYYE ESERLERİ BAĞLAMINDA VEZİRLİK MÜESSESESİ

Yüksek Lisans Tezi

Lütfullah ARIK

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Medeni ŞAVLI

Ağustos 2025

ÖZET

Bu çalışma, İslâm siyaset düşüncesinin temel kurumlarından biri olan vezirlik müessesesini kavramsal ve tarihsel yönleriyle ele almakta ve bu müessesenin el-Ahkâmü's-Sultâniyyeliteratüründe nasıl konumlandırıldığını incelemektedir. Araştırmanın odak noktası, bu literatürün iki önemli müellifi olan Ebû'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058) ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066)'nın vezirlik anlayışlarını mukayeseli bir perspektifle değerlendirmektir.

Birinci bölümde, vezirlik kavramının sözlük ve terim anlamları, etimolojik kökenine ilişkin tartışmalar ile Kur'ân ve hadislerdeki kullanımları incelenmiştir. Ardından, İslâm devletlerinde vezirlik müessesesinin Asr-ı Saâdet'ten Osmanlı dönemine kadar geçirdiği kurumsal dönüşüm ortaya konulmuştur. Ayrıca, el-Ahkâmü's-Sultâniyye eserlerinin İslâm siyaset teorisi içerisindeki yeri ve bu eserlerde vezirlik kurumunun teorik temelleri değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın el-Ahkâmü's-Sultâniyye adlı eserlerinde vezirlik makamına ilişkin görüşleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, tefvîz ve tenfîz vezirliği ayrımı, bu görevlere atanacak kişilerde aranan nitelikler, atama sürecinin hukukî mahiyeti ve vezirliğin yetki sınırları tartışılmıştır. Ayrıca, her iki müellifin vezirlik anlayışları arasındaki benzerlik ve farklılıklar mukayeseli olarak analiz edilmiştir.

Çalışmada, klasik kaynaklar ile modern literatür birlikte değerlendirilmiş, belgesel tarama ve karşılaştırmalı analiz yöntemleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgular,

Mâverdî ve Ebû Ya'lâ'nın vezirlik anlayışlarının temelde ortak bir siyaset teorisi çerçevesinde şekillendiğini, ancak mezhebî ve dönemsel farklılıkların belirli noktalarda farklı yaklaşımlara yol açtığını ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Vezirlik, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, Mâverdî, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ.

Republic of Türkiye

Bitlis Eren UniversityGraduate School

Institute of Graduate Studies Department of Basic Islamic Sciences

THE INSTITUTION OF VIZIERATE IN THE CONTEXT OF THE WORKS OF MÂVERDÎ AND ABÛ YA'LÂ AL-FARRA ON THE LAWS OF THE SULTANATE

Master's Thesis

Lütfullah ARIK

Supervisor: Dr. Lecturer. Member Medeni ŞAVLI

August 2025

ABSTRACT

This study deals with the vizierate, one of the fundamentalin stitutions of Islamic political thought, from conceptualand historical perspective sand examines how this institution is positioned in the literature of al-Ahkâm al-Sultâniyya. The focus of the study is to evaluate the vizierate understanding of two important authors of this literature, Abû al-Hasan al-Mâwardî (d. 450/1058) and AbûYa'lâ al-Farrâ (d. 458/1066), from a comparative perspective.

In the first chapter, the dictionary and terminological meanings of the concept of viziership, the discussions on it setymological origin, and its uses in the Qur'an and had it hsareanalyzed. Then, the institutional transformation of the vizierate in Islamic states from the Asr al-Sa'âdat to the Ottoman period is presented. In addition, the place of al-Ahkâm al-Sultâniyya in Islamic political theoryand the theoretical foundations of the vizierate institution in these work sareevaluated.

In the second part, al-Mâwardî and Abû Ya'lâ al-Farrâ's views on the office of vizier in al-Ahkâm al-Sultâniyya are discussed in detail. In this context, the distinction between tafwîz and tenfîz viziership, the qualifications sought in the personsto be appointed to these posts, the legal nature of the appointment process, and the limits of the authority of the vizier were discussed. In addition, the similaritie sand differences between the two authors' conceptions of viziership are analyzed comparatively.

In this study, classical source sand modern literature were evaluated together, and documentarys canningand comparative analysis methods were used. The find ingsreveal that Mâwardî and Abû Ya'lâ's understanding of viziership wasbasically shaped within the framework of a common political theory, but sectarian and periodical differences led to different approaches at certain points.

Keywords: Viziership, al-Ahkâm al-Sultâniyya, al-Mâwardî, AbûYa'lâ al-Farrâ.

ÖNSÖZ

İslâm siyaset düşüncesi, tarih boyunca siyasi otoritenin meşruiyeti, yönetim organlarının işlevleri ve kamu otoritesinin sınırları gibi konular etrafında şekillenen geniş bir literatür ortaya koymuştur. Bu literatür içerisinde, hilafet merkezli yönetim anlayışının uygulamada somutlaşmasını sağlayan en önemli kurumlardan biri vezirlik müessesesi olmuştur. Vezirlik, sadece bir idarî makam olarak değil, aynı zamanda siyasal düzenin istikrarı ve yürütme gücünün etkinliği açısından merkezi bir rol üstlenmiştir.

İslâm devlet geleneğinde vezirlik, Abbâsîler döneminden itibaren belirgin bir kurumsal yapıya kavuşmuş ve zamanla farklı coğrafyalarda çeşitli fonksiyonlar üstlenmiştir. Nitekim vezirlik makamı, yönetim teorisi ve pratiğinin kesişim noktasında yer alarak hem halifenin otoritesini temsil eden hem de yürütme gücünü icra eden bir konumda bulunmuştur. Bu nedenle, İslâm hukuku açısından vezirlik kurumunun tarihsel ve teorik temellerini anlamak, İslâm siyaset düşüncesinin dinamiklerini çözümlemek bakımından büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, İslâm siyaset teorisinin klasik metinleri arasında yer alan el-Ahkâmü's-Sultâniyyeliteratürü çerçevesinde vezirlik müessesesi incelenmiştir. Özellikle, Ebû'l-Hasen el-Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ gibi iki önemli fakihin konuya dair ortaya koydukları hükümler, kavramsal çerçeve ve hukuki nitelikleriyle ele alınmıştır. Çalışmada, bu iki müellifin görüşleri mukayeseli bir yöntemle değerlendirilerek benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmuştur.

Araştırmamın her aşamasında yol haritamın oluşumuna yön veren kıymetli fikirleri, özverili desteği ve akademik rehberliği için saygıdeğer hocam Dr. Öğrt. Üyesi Medeni ŞAVLI'ya; ayrıca juri heyetinde yer alan bilgi ve tecrübeleriyle katkı sunan değerli hocalarım Doç. Dr. M. Latif ALTUN ve Dr. Öğrt. Üyesi Mesut TAY'a sonsuz teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT III
ÖNSÖZ V
İÇİNDEKİLER VI
KISALTMALAR IX
GİRİŞ 1
A) Araştırmanın Konusu, Amacı Ve Kapsamı 1
B) Araştırmanın Metodu 1

BİRİNCİ BÖLÜM
VEZİRLİK MÜESSESESİNİN KAVRAMSAL VE TARİHSEL TEMELLERİ

1.1. Vezirliğin Sözlük Anlamı……3
1.2. Vezirliğin Terim Anlamı……..4
1.3.Arapça Kökenli Olduğuna Dair Görüşler……...4
1.4. Farsça Kökenli Olduğuna Dair Görüşler……...7
1.5. İslâm Kaynaklarında Vezirlik……9
1.5.1.Kur'ân'da Vezirlik Kavramı 9
1.5.2. HadislerdeVezirlik Kavramı 11
1.6. İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesinin Kurumsallaşması……..12
1.6.1. Asr-ı Saâdet ve Dört Halife Dönemi (610-661) 13
1.6.2. Emevîler Dönemi (661-750) 14
1.6.3. Abbâsîler Dönemi (750-1258) 15
1.6.4. Fâtımîler Dönemi (909 -1171) 16
1.6.5. Büyük Selçuklular Dönemi (1037 –1157) 18
1.6.6. Osmanlı Dönemi (1299 – 1922) 19
1.7. Ahkâmü's-Sultâniyye Eserlerinin Siyasi ve Hukuki Literatürdeki Yeri……..20
1.7.1. Ahkâmü's-Sultâniyye Eserlerinde Siyâsî ve İdarî Yapının Teorik Temelleri 20
1.7.2. Ahkâmü's-Sultâniyye Eserlerinde Vezirlik Kurumu 21

İKİNCİ BÖLÜM
MAVERDÎ VE EL- FERRÂ'NIN AHKÂMÜ'S SULTÂNİYYE ADLI ESERLERİNDE VEZİRLİK MAKAMI

2.1. Ebû'l-Hasen Mâverdî'nin İsmi, Nisbeleri ve Künyesi 22
2.1.1. Doğumu, Dönemi ve Yetişme Süreci 22
2.1.2. Vefatı 24
2.1.3. İlmi Şahsiyeti 24
2.1.4. Hocaları 25
2.1.5. Öğrencileri 25
2.1.6. Eserleri 25
2.2. Mâverdî'nin Ahkâmü's-Sultâniyye Adlı Eserinde Vezirliğin Ele Alınışı…..…28
2.2.1. Tefvîz Vezirliği ve Kur'ânî Temellendirme 29
2.2.2. Tefvîz Vezirliğinde Aranan Şartlar ve Nitelikler 30
2.2.3. Vezir Atamasının Şartları ve Hukukî Niteliği 31
2.2.4.Vezirlik Akdinde Yetki Belirlemesinin Hukukî Önemi 32
2.2.5. Vezirliğin Akdi: Atama İfadeleri ve Hukukî Geçerlilik Sorunu 32
2.2.6. Vezâret Kavramının Etimolojisine Dair Mâverdî'nin Görüşü 33
2.2.7. Mâverdî'ye Göre Tefvîz Vezirinin Görev ve Yetki Alanı 33
2.2.8. Tenfîzî Vezirlik Kurumu ve Mâverdî'nin Kavramsal Sistemi 35
2.2.9. Kadınların Vezâret Görevine Uygun Olmaması 37
2.2.10. Zımmîlerin Vezaret Görevi Üstlenmeleri 38
2.2.11. Tefvîz ve TenfîzVezâretlerinin Karşılaştırılması: Görev ve Yetki Farklılıkları 38
2.2.12. Tek veya Çoğul Olarak Tenfîz Veziri Görevlendirmek 39
2.2.13. Tefvîzî ve Tenfîzî Vezirliklerin Görev ve Yetki Alanları 40
2.3. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Yaşadığı Zaman Dilimi ve Eğitimi……..41
2.3.1. Doğumu, Dönemi ve Yetişme Süreci 41
2.3.2. Vefatı 43
2.3.3. Eğitim Hayatı ve İlmî Yetişimi 43
2.3.4. Hocaları 44
2.3.5. Öğrencileri 44
2.3.6. Eserleri 45
2.4. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Ahkâmü's-Sultâniyye Adlı Eserinde Vezirlik Kurumu……..47
2.4.1.Tefvîz Vezirliği: Mutlak Vekâlet ve Geniş Yetkiler 48
2.4.2. Tefvîz Vezirinde Aranan Şartlar 48
2.4.3. Tefvîz Vezirinin Yetki Alanları 49

2.4.4. Tenfîz Vezirliği: Emirlerin Yürütücüsü ve Aracısı.....50
2.4.5.Tenfîz Vezirinde Aranan Şartlar.....50
2.4.6. Tenfîz Vezirinin Yetki Alanları ve Görevleri.....51
2.4.7. Vezirlik Türleri Arasındaki Temel Farklılıklar.....52
2.5. Ahkâmü's-Sultâniyye Literatürünün Ortaya Çıkış Nedenleri ve Amacı……..53
2.5.1. Mâverdî'nin Ahkâmü's-Sultâniyye'si.....53
2.5.1. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Ahkâmü's-Sultâniyye'si.....55
2.6. Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Ahkâmü's-Sultâniyye Adlı Eserlerinde Vezirlik Bölümünün Mukayesesi…….57
2.6.1. Yöntem ve Mezhebî Yaklaşım.....57
2.6.2. Vezirliğin Tanımı ve Hukuki Dayanağı.....57
2.6.3. Vezirlik Türleri.....57
2.6.4. Vezir Atama Şartları.....58
2.6.5. Yetki ve Sorumluluk Alanı.....58
2.6.6. Siyasî Bağlam ve Amaç.....58
SONUÇ 60
KAYNAKLAR.....62

KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız

c. : Cilt

cc : Cellecelaluhu

çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

Ed. : Editör

h. : Hicrî

Hz. : Hazreti

md. : Madde

s. : Sayfa

Sa. : Sayı

s.a.v. : Sallallâhü Aleyhi ve Sellem

ss. : Sayfadan sayfaya

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkîk eden

ty. : Basım tarihi yok

ö. : Ölümü

vb. : Ve benzeri

Yay. : Yayınları/Yayıncılık

yy. : Basım yeri yok

GİRİŞ

A) Araştırmanın Konusu, Amacı Ve Kapsamı

Bu araştırmanın konusu, İslâm siyaset teorisinde vezirlik müessesesi ve bu müessesenin *Ahkâmü's-Sultâniyye* literatüründe ele alınışıdır. Özellikle Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserlerinde vezirlik makamına ilişkin ortaya koydukları hükümler, kavramsal çerçeve ve hukuki nitelikler detaylı biçimde incelenmiştir.

Çalışmanın temel amacı, vezirlik kurumunun İslâm devletlerinde tarihsel gelişimini tespit etmek, bu kurumun *Ahkâmü's-Sultâniyye* literatüründeki teorik temellerini ortaya koymak ve iki müellifin konuya dair yaklaşımlarını mukayeseli olarak analiz etmektir. Böylece hem İslâm siyaset düşüncesindeki vezirlik anlayışının gelişim süreci hem de bu anlayışın mezhep farklılıkları bağlamında taşıdığı özgün yönler ortaya konulacaktır.

Araştırmanın kapsamı, Hz. Peygamber döneminden itibaren vezirlik kavramının kavramsal ve tarihsel gelişimi ile sınırlıdır. Ancak esas inceleme, Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserlerindeki vezirlik bölümleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Modern dönem uygulamaları ve çağdaş devlet yapılarındaki benzer kurumlar araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

B) Araştırmanın Metodu

Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş olup, konuya dair klasik ve modern kaynaklar üzerinde belgesel tarama yapılmıştır. Araştırmanın ana kaynağını, İslâm siyaset düşüncesinin temel metinleri arasında yer alan Mâverdî'nin *Ahkâmü's-Sultâniyye*'si ile Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Ahkâmü's-Sultâniyye*'si oluşturmaktadır.

İzlenen yöntem şu aşamalardan meydana gelmektedir:

1. **Kavramsal Çözümleme:** Vezirlik kavramının etimolojik kökeni ve İslâm literatüründeki anlam çerçevesi incelenmiştir.
2. **Tarihsel İnceleme:** Vezirlik kurumunun Hz. Peygamber döneminden Abbâsîler ve Selçuklular dönemine kadar geçirdiği tarihsel süreç ortaya konmuştur.
3. **Metin Analizi:** Mâverdî ve Ebû Ya'lâ'nın eserlerinde vezirlik müessesesine dair hükümler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

4. **Mukayeseli Yaklaşım:** İki müellifin konuya dair benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

VEZİRLİK MÜESSESESİNİN KAVRAMSAL VE TARİHSEL TEMELLERİ

1.1. Vezirliğin Sözlük Anlamı

"Vezir" kelimesi, Arapça kaynaklı olup "feîl" veznindeki vezirûn sözcüğünden türetilmiştir. Dolaysıyla vezirûn sözcüğü "yardım eden, destek olan" anlamına gelmektedir. Bu nedenle, "muâzere" (المؤازرة - destek olma, yardımlaşma) ve "vizr" (الوزر - yük, ağır sorumluluk) kelimeleriyle bağlantılıdır.[1] Bu kelime, görev üstlenen kişinin yöneticiye destek olması, onun yükünü paylaşması gibi anlamlar taşır.

Bazı dilcilere göre "vezir" kelimesi, "barınak" anlamındaki vezer (وزر) kökünden türetilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen, "Hayır, hayır! (Kaçıp) sığınacak yer yoktur." Ayetindeki "vezr" kelimesi bu anlamı destekler niteliktedir. Bu çerçevede, vezir kelimesi mecazî olarak hükümdarın sığınacağı güvenli bir merci anlamı kazanır.[2]

Kur'an'da "vezere" (وزر) fiilinden türeyen bazı örnekler de mevcuttur:

- "Hiçbir günahkâr, bir başkasının günahını yüklenmez."
- "Bana ailemden bir vezir ver; kardeşim Hârûn'u."

Bu ayetin tefsirinde Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserinde şu yorumu yapmaktadır:"Mûsâ, 'Onu bana vezir yap' dediğinde, ondan kendisine danışmanlık yapmasını istemiştir. Sonrasında 'Onu bana ortak yap' diyerek, onu peygamberlik işinde ortak kılmıştır."[3]

İlk dönem sözlük kaynaklarında "vezir" kelimesi üç temel anlamda kullanılmıştır:

1. **Vezer**: Sığınılacak yer
2. **Vizr**: Yük, günah
3. **Ezr**: Güç, kuvvet[4]

---

[1] İbn Manẓûr, Muḥammad İbn Mukarram, *Lisân al-Arab*. thk. Abd Allâh Alâ al-Kabîr, Muḥammad Aḥmad Ḥasânayn ve Hâshim Muḥammad al-Shâdhilî (Kahire: Dâr al-Maʿârif, ts.), 4/765.
[2] el-Kıyâme 75/11.
[3] İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1958), 2/976.
[4] Ebu'l-Hasan Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ el-Kazvînî er-Râzî, *Mu'cem Mekâyîsü'l-Luğa*, thk. Ahmed Şakir (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), 6/141.

1.2. Vezirliğin Terim Anlamı

Terim olarak "vezir" kavramı, İslâm siyaset düşüncesinde hükümdarın yardımcısı, danışmanı ve kimi zaman da yürütme yetkisine sahip temsilcisi kullanılmıştır.[5] Vezir, hem yükü paylaşan hem de yönetimde doğrudan etkili olan bir makamdır. Kelimenin kökenine dair iki ana yaklaşım bulunmaktadır:

- **Arapça Kökenli Yaklaşım**

Bu görüşe göre "vezir" kelimesi, Arap kabile geleneğinden gelen bir yönetsel mirastır. Abbâsîler döneminde sistemli bir kurumsal yapıya kavuşmuş, devlet yönetiminde önemli bir görev üstlenmek üzere tesis edilmiştir.[6]

- **Farsça Kökenli Yaklaşım**

Bu görüş ise kelimenin Sâsânî idare anlayışından alındığını ve Pehlevice'deki "vicira" (karar vermek, hükmetmek) ve "viçir" (hüküm, karar) kelimelerinden türediğini ileri sürer.[7] Kalkaşendî (ö. 821/1418) de bu görüşü destekleyerek, kelimenin Farsça'da "güç, kuvvet" anlamına gelen ez-Zûr kelimesinden alındığını belirtir.[8]

1.3.Arapça Kökenli Olduğuna Dair Görüşler

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Mûsâ'nın duası şu şekilde yer almaktadır: "Ve bana vezir olarak ailemden birini ver. Kardeşim Hârûn'u. Onunla arkamı kuvvetlendir. Ve onu işime ortak et."[9] Bu ayetten hareketle "vezir" kelimesinin Araplar tarafından kullanılan yeni bir kavram olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kur'ân'da doğrudan "vezir" terimiyle anılan kişi, Hz. Hârûn'dur. Bu kullanım, vezirliğin İslâm öncesi dönemlerde de tanınan ve bilinen bir kavram olduğunu göstermektedir.

Bazı araştırmacılara göre "vezir" kelimesi sadece İslâmî döneme mahsus bir terim olmayıp, kökeni daha da eskiye gitmektedir. Pehlevice'de kullanılan "vicira" ve "viçir" kelimeleriyle benzerlik arz ettiği ifade edilen bu terim, İranlılardan önce Antik Mısır ve

---

[5] Yavuz, Yusuf, *İslam Siyaset Düşüncesinde Vezirlik Kurumu* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 45.
[6] Ali Sami en-Neşşâr, *Nüşû'ü'l-Fikri's-Siyâsî inde'l-Müslimîn* (Kahire: Mektebetü'l-Encelû el-Mısriyye, 1967), 88-90.
[7] W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Kılıç (Ankara: Ankara Okulu, 2003), 172.
[8] Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1913), 3/225.
[9] et-Tâhâ 20/29–32.

İsrailoğulları geleneğinde de benzer işlevler için kullanılmıştır.[10] Ancak "vezir" kavramının Arap siyasî yapısındaki anlamı, özellikle Abbâsîler döneminde sistematik bir kurumsal hüviyete kavuşmuş, böylece terime yeni ve daha belirgin bir politik boyut kazandırılmıştır.[11]

Arap filologlarına göre, vezirlik makamı her ne kadar sınırlı bir yetki alanına sahip olsa da, İslâm öncesi dönemde Hîre'de hüküm süren Lahmîler zamanında mevcut bir idarî uygulama olarak görülmektedir. Bu bağlamda, "vezir" kelimesinin Arapça kökenli olduğu yönündeki görüşler, sadece filolojik değil, tarihî dayanaklara da sahiptir.[12]

Bu görüşü destekleyen önemli örneklerden biri, Emevî halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/680), siyasi işlerde danışmanı ve uygulayıcısı konumunda bulunan Ziyâd b. Ebîh'tir (ö. 53/673). Bazı kaynaklar, Ziyâd'ı Muâviye'nin "veziri" konumunda değerlendirmektedir.[13] Bu durum, vezirlik kurumunun yalnızca Abbâsîler dönemine özgü veya onlara has bir idarî yapı olmadığını, daha erken Arap siyasal tecrübelerinde de bu tür yetkili danışman pozisyonlarının bulunduğunu göstermektedir.[14]

Vezir kelimesinin kökeni üzerine yapılan tartışmalarda bazı oryantalistler, bu kavramın Arapça menşeli olduğunu savunmaktadır. Bunlardan Dominique Sourdel ve S. D. Goitein gibi araştırmacılar, "vezir" kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm**,** hadis literatürü ve Arap şiiri gibi erken dönem kaynaklarda açık şekilde geçtiğini ifade ederek, bu durumun kelimenin Araplar arasında bilinen ve yerleşik bir kavram olduğuna işaret ettiğini ileri sürerler.[15]

Sourdel'e göre "vezir" terimi yalnızca Abbâsîler döneminde ortaya çıkan bir unvan değil, öncesinde de siyasi veya idarî anlamda kullanılmaktaydı. Goitein ise kelimenin Arapça menşeli olduğunu savunmakla birlikte, Sâsânî kökenli olduğu yönündeki görüşlere karşı çıkar; ancak kimi yönleriyle İranî etkilerin bulunabileceğini de kabul eder.[16]

---

[10] Seyyid Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, çev. M. Han Kayani (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 81-83.
[11] Ali Sami en-Neşşâr, *Nüşû'ü'l-Fikri's-Siyâsî*, 89-90.
[12] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah el-Habşî (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 4/765.
[13] Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Suhayl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 4/238.
[14] Ali Sami en-Neşşâr, *Nüşû'ü'l-Fikri's-Siyâsî*, 89.
[15] Dominique Sourdel, *Le Vizirat Abbasside de 749 à 936* (Damascus: Institut Français de Damas, 1959), 1/22-27.
[16] Shlomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society* (Berkeley: University of California Press, 1967), 2/55-56.

Bu araştırmacılar, Hz. Ebû Bekir**,** Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673) ve Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) gibi şahıslara da dönemin kaynaklarında "vezir" unvanının atfedildiğini belirterek, bu unvanın erken İslâm tarihinde siyasi bir işlevle kullanıldığını göstermeye çalışmaktadırlar.[17] Dolayısıyla, "vezir" kelimesinin Kur'ân'da ve hadislerde açıkça zikredilmesi, bu kavramın Araplara yabancı olmadığını ve kelimenin Arapça kökenli olabileceğini destekler niteliktedir.[18]

Tarihçi Abdülazîzed-Dûrî, vezir kelimesi ile Farsça'daki "vicira" ve "viçir" kelimeleri arasında benzerlik olduğunu söyler. Ama bunun Arapların bu kelimeyi Farsça'dan aldığı anlamına gelmediğini belirtir. Pehlevice kaynaklarda vezirlik için farklı terimler kullanılır; örneğin "wazurg-framâdâr". Bu da vezirin Araplarda önceden bilinen bir kavram olduğunu gösterir. Arap filologları da vezir kelimesinin Kur'an'da geçtiğini ve erken dönemde Müslümanlarca kullanıldığını belirterek, kelimenin Arapça olduğunda birleşirler.[19]

Dûrî'nin vezir kelimesinin Arapça kökenli olduğu görüşünü destekleyen bazı önemli kaynaklar bulunmaktadır. Örneğin, Cehşiyârî'nin (ö. 331/742) *el-Vüzerâve'l-Küttâb* adlı eserinde, Abbâsî vezirlerinden bahsedilmeden önce öncelikle kâtiplik kurumunun gelişimi ele alınmaktadır. Eserde, İslâm öncesi ve sonrası dönemde kâtiplik kurumunun nasıl geliştiği anlatılır. Ayrıca, son Emevî halifesi II. Mervan (ö. 132/750)'ın kâtibi Abdülhamid el-Kâtib (ö. 132/750) hakkında, onun vezir olarak tayin edilmesine dair eserlerde bilgi bulunmaktadır.[20]

Mes'ûdî (ö. 345/956), *Mürûcü'z-Zeheb* adlı eserinde, "vezir" kelimesinin yardımlaşma anlamındaki bir kökten türediğini belirtir. Ona göre, hilâfet makamı bu tür yardıma ihtiyaç duymayacak kadar yüce bir mertebedir. Bu nedenle Emevîler**,** kâtiplerine "vezir" unvanı vermekten özellikle kaçınmışlardır.[21]

Cevherî'nin (ö. 429/1038) *es-Sıhâh* adlı eserinde yer alan bir dipnot üzerinden değerlendirme yapan Enger**,** Hîre hükümdarlarının "vezirlik" müessesesini,

[17] el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, c. 4, s. 238; Taberî, *Târîhu'r-Rusûlve'l-Mulûk*, thk. M. J. de Goeje (Leiden: Brill, 1879), 5/231.
[18] et-Tâhâ, 20/29-32.; Ayrıca bk. İbn Mâce, "İkâme", 178.
[19] Abdülazîz b. Abdurrahman ed-Dûrî, *el-Cüzûr et-Târîhiyyeli'l-Vezârefî'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1996), 14-15.
[20] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *el-Vüzerâve'l-Küttâb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 15-17.
[21] Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Charles Pellat (Beyrut: Dâru'l-Andelüs, 1965), 2/321.

Sâsânîler'denaldıklarını ve bu kurumun o dönemde "redîf" adıyla anıldığını belirtir. Enger'e göre bu yapı, daha sonra Abbâsîler dönemindeki vezirlik makamının temelini oluşturmuştur.[22]

Cevherî, "ridf" kelimesiyle ilgili olarak, câhiliye döneminde "ridf"in, hükümdarın sağında oturan kişi olduğunu ve hükümdar savaşa çıktığında onun görevlerini üstlenip, dönene kadar halifesi olarak kabul edildiğini ifade eder.[23] İbn Manzûr (ö. 711/1311) ise *Lisânü'l-Arab*'da bu tanımı teyit ederek, "ridf" makamının aynı zamanda "ridâfe" makamı olarak da bilindiğini ve İslâm devletlerindeki vezirlik görevine denk geldiğini belirtir.[24]

Vezirlik kelimesinin Arapça olduğunu iddia edenler ele alındığında bu konuda hem bazı oryantalistler hem de bazı Müslüman âlimler bu kelimenin Arapça olduğunu belirtmektedirler. Sourdel ve Goitein vezirlik kelimesinin Arapça olduğunu söyleyerek Kur'an-ı Kerim'den ayetler, muhtelif hadis rivayetleri ve şiirlerden örnekler gösterirler.

1.4. Farsça Kökenli Olduğuna Dair Görüşler

Konuyla ilgili gerçekleştirilen araştırmaların önemli bir kısmında, hilâfetin Emevîler'den Abbâsîler'e geçişiyle birlikte, devlet yönetiminin daha sistemli bir yapıya kavuştuğu ve bu sistemleşmenin özellikle Sâsânî yönetim geleneğinden etkilendiği belirtilmektedir.[25]

Bu çerçevede bazı araştırmacılar, İslâm devletlerindeki "tevfîz veziri" veya "vezîr-i âzam" gibi yüksek yetkili makamların, Sâsânîlerde görülen ve "Wazurg-Framâdâr" adıyla bilinen mutlak vekil konumundaki görevlilerle benzerlik taşıdığına dikkat çekerler.[26] Bu durum, vezirlik kurumunun Araplardan çok önce İran siyasal geleneğinde bulunduğu ve Abbâsîler döneminde bu yapının Araplaştırılarak İslâm devlet geleneğine uyarlandığı düşüncesini desteklemektedir. Dolayısıyla, vezirlik makamının yapısal özellikleri ve üst düzey yürütme yetkileri göz önüne alındığında, bu kurumun

[22] Abdülkadir Özcan, "Redîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 34/152.
[23] Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî, *es-Sıhâhfî'l-Luğa*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmli'l-Melâyîn, 1990), 3/1252.
[24] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah el-Habşî (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 9/110.
[25] Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 15-18.
[26] Dominique Sourdel, *Le Vizirat Abbasside*, 1/45-46.

Farsça kökenli olabileceği ihtimali birçok araştırmacı tarafından güçlü bir şekilde dile getirilmektedir.[27]

Vezir kelimesinin ve vezirlik kurumunun kökenine dair yapılan yorumların yanında, bu konuda farklı ve çelişkili görüşler de ortaya konulmuştur. Örneğin, Arthur Christensen (ö. 1945), Abbâsîler döneminde görülen Reîsü'l-Vüzerâ makamı ile Sâsânîler'de hükümdarın mührünü taşıyan ve "WazurgFramâdâr" olarak bilinen yüksek görevli arasında görev ve yetki bakımından benzerlik bulunduğunu ifade eder.[28]

Nöldeke(ö. 1930), "vezir" kelimesinin aslında düşük rütbeli bir köy yöneticisini ifade ettiğini ve bu terimin Ârâmice'den Farsça'ya geçmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca bu anlamın Talmud'da da yer aldığını belirtmiştir.[29] Nöldeke'ye göre, Sâsânîlerdöneminde vezir unvanı sadece başbakana değil, tüm üst düzey yöneticilere verilebiliyordu.

Arthur Christensen ise, Sâsânîlerde hükümdarın tahta çıkmasıyla birlikte vezir ve kâtiplerin zaman zaman değiştiğini ifade ederek, bu makamların ve unvanların Pehlevice kökenli olduğunu, ancak tam anlamıyla izlerinin sürülemediğini savunur.[30]

Sözcüğün kökeniyle ilgili farklı görüşlerden bağımsız olarak, Seâlibî (ö. 567/1171), *Tuhfetü'l-Vüzerâ* adlı eserinde, vezir kelimesinin Farsça kökenli olduğunu ve Arapçaya geçmiş bir kelime (mu'arreb) olduğunu belirtir. Ona göre kelime, güç ve kuvvet anlamına gelen Farsça "zûr" kökünden türemiştir. Bu kök, bir kişiyi yaptığı işte desteklemek ve onu güçlü kılmak anlamına gelir.[31]

Tüm bu görüşler göz önüne alındığında, vezirlik müessesesinin Arap mı yoksa Fars kökenli mi olduğu meselesi, hâlâ tartışmalı bir konudur. Her iki yaklaşımın da kendine özgü gerekçeleri vardır. Örneğin birçok araştırmacı, Abbâsîlerin idarî sistemlerinde Sâsânî geleneğini örnek aldığını, bu kapsamda vezirlik makamının da bu etkiden pay aldığını ifade eder.[32]

Bu görüşü destekleyen önemli bir örnek, Sâsânîler'deki tam yetkili bir görevli olan "Wazurg Framâdâr" unvanıdır. Bu unvanın taşıdığı yetkiler, Abbâsîlerde ortaya

[27] Dûrî, *el-Cüzûr et-Târîhiyyeli'l-Vezârefî'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1996), 20.
[28] Arthur Christensen, *L'Iransousles Sassanides* (Kopenhag: Ejnar Munksgaard, 1944), 80-81.
[29] Theodor Nöldeke, *Sketches from Eastern History* (London: Adam and Charles Black, 1892), 190.
[30] Arthur Christensen, *L'Iransousles Sassanides*, 81.
[31] Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, thk. Muhammed Kâmil (Kahire: Mektebetü'l-Hânî, 2003), 12-13.
[32] Yavuz, Yusuf, *İslam Siyaset Düşüncesinde Vezirlik Kurumu*, 51.

çıkan ve daha sonra diğer İslâm devletlerinde de görülen tevfîz veziri**,** vezâret-i tâmme ve sadâret makamlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.[33]

Buna ek olarak, bazı oryantalistler vezir kelimesinin Avesta kökenli olduğunu savunur. Bu dilde geçen "vicira" kelimesi "hükmetmek" anlamına gelirken, Pehlevice'deki "viçir" kelimesi de "hüküm, karar" anlamlarında kullanılır. Sourdel**,** bu kelimenin önce Arapçaya, ardından Arapça biçimiyle tekrar Farsçaya geçtiğini ve Hîre Emirliği üzerinden İslâm yönetim sistemine taşındığını ifade eder.[34]

1.5. İslâm Kaynaklarında Vezirlik

İslâm kaynaklarında vezirlik müessesesine hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de hadislerde yer verildiği görülmektedir. Bu kaynaklarda vezirliğe yüklenen anlam, çoğunlukla yardım etme, destek olma ve sorumluluğu paylaşma gibi nitelikler etrafında şekillenmiştir. Kur'ân'da Hz. Mûsâ'nın duasında geçen şu ifadeler, bu anlamı açık bir şekilde yansıtır: "Ve bana vezir olarak ailemden birini ver; kardeşim Hârûn'u. Onunla arkamı kuvvetlendir. Ve onu işime ortak et."[35] Ayrıca bir başka ayette de, "Andolsun ki Biz Mûsâ'ya kitabı verdik ve onunla birlikte kardeşi Hârûn'u da vezir kıldık." buyrulmaktadır.[36]

Hadis literatüründe de benzer bir şekilde vezirlik, yöneticiye destek sağlayan, onu doğru yolda tutan ve görevini kolaylaştıran bir yardımcı konumunda değerlendirilmiştir. Nitekim bir hadiste, "Allah bir emire hayır murad ettiğinde, ona doğru ve sadık bir vezir verir; unuttuğunda ona hatırlatır, hatırladığında ise yardımcı olur." buyrularak, vezirin yönetimdeki rehberlik ve dengeleyici rolüne dikkat çekilmiştir.[37]

Bu çerçevede, İslâmî kaynaklarda vezirlik makamı sadece idarî bir görev değil; aynı zamanda yüksek ahlakî sorumluluklar taşıyan, devlet işlerinde güvenilir ve hikmetli bir yardımcılık görevi üstlenen, danışma ve denetim yetkisi bulunan bir konum olarak anlaşılmıştır.

1.5.1.Kur'ân'da Vezirlik Kavramı

[33] Dominique Sourdel, *Le Vizirat Abbasside*, 1/49-50.
[34] Dominique Sourdel, *Le Vizirat Abbasside*, 51.
[35] et-Tâhâ 20/29–32.
[36] el-Furkân 25/35.
[37] Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî**,** *Sünen*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2009), "İmâre", 1 (no: 1).

Kur'ân-ı Kerîm'de vezirlik kurumu doğrudan ele alınmasa da, bazı ayetlerde bu makamın işlevine işaret eden dolaylı anlatımlar bulunmaktadır. Kur'ân'ın yapısı gereği her idarî kavram detaylarıyla açıklanmasa da, bir toplumun düzen içinde yönetilmesi için bir lidere ve bu liderin de işleri yürütmesinde yardımcı olacak kişilere ihtiyaç duyduğu fikri, ilahi mesajlar aracılığıyla zımnen desteklenmiştir. Bu bağlamda, Kur'ân'da yer alan bazı kıssalar, vezirlik makamına veya benzeri görevlere dair önemli ipuçları sunar.

Hz. Yusuf kıssasında, onun Mısır'da üstlendiği yöneticilik görevine dair çeşitli ayetler yer alır. Bu ayetlerde Yusuf'un "vezir" olarak anılması dikkat çeker. Nitekim bir ayette şöyle buyrulmuştur: "(Yusuf) dedi ki: 'O vezire, gıyabında ona ihanet etmediğimi ve Allah'ın hainlerin tuzağını başarıya ulaştırmayacağını bilmesini istedim."[38]

Yine Yusuf'un, kardeşleri tarafından "vezir" olarak hitap edildiği bir başka ayette şu ifadeler geçmektedir: "Ey vezir! Onun yaşlı bir babası var. Onun yerine bizden birini alıkoy. Biz, seni gerçekten iyilik yapanlardan biri olarak görüyoruz."[39]

Aynı surede geçen bir diğer ayette ise kıtlık zamanında halkın Yusuf'tan yardım istemesi şu şekilde aktarılmıştır: "Yusuf'un huzuruna girdiklerinde dediler ki: 'Ey vezir! Bizi ve ailemizi kıtlık bastı. Az bir sermaye ile geldik. Lütfen bize ölçüyü tam ver ve bize bağışta bulun. Allah, bağışta bulunanları mükâfatlandırır."[40]

Kur'ân'da geçen bir başka örnek ise, Firavun'un yardımcısı konumundaki Hâmân'dır. Hâmân ismi birkaç ayette geçmekte olup, Firavun'un yanında önemli bir görevde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birinde şöyle buyrulmaktadır: "Firavun dedi ki: 'Ey ileri gelenler! Sizin benden başka bir ilâhınız olduğunu bilmiyorum. Ey Hâmân! Haydi, benim için çamura ateş yak ve bana bir kule yap! Belki Musa'nın ilâhına çıkarım. Gerçekten ben onu yalancılardan sanıyorum." Tefsir kaynaklarında Hâmân'ın Firavun'un veziri olduğu açıkça belirtilmiştir. Nitekim klasik müfessirlerden Fahreddin er-Râzî ve Zemahşerî, Hâmân'ın bu ayetlerde bir vezir olarak tasvir edildiğini ifade ederler.[41]

Kur'ân-ı Kerîm'de doğrudan bir "vezirlik kurumu" yer almamakla birlikte, yukarıdaki örnekler, bu makamın görev ve işlevlerinin İslâm öncesi ve sonrası

[38] el-Yûsuf 12/52.
[39] el-Yûsuf 12/78.
[40] el-Yûsuf 12/88.
[41] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ali et-Teymî el-Bekrî Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 20/142; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rifa, 2009), 3/224.

dönemlerde anlaşılmasına katkı sunmakta, özellikle yönetimde "yardımcı" kavramının ilahî metinlerde de yer bulduğunu ortaya koymaktadır.

1.5.2. HadislerdeVezirlik Kavramı

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde vezirlik kavramı, liderin yanında "danışman", "manevi rehber" veya "güç veren yardımcı" anlamında kullanılmıştır. Bu durumu somutlaştıran birçok hadiste, vezirlik hem ilahi hem dünyevi destek ve yönlendirme sağlayan kişi olarak nitelendirilir.

Bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.), Ebû Bekir'i vezir olarak tanıtır: "Semâ halkından iki vezirim, yer halkından iki vezirim vardır. Semâ halkından olanlar Cebrâîl ve Mikâîl; yer halkından olanlar ise Ebû Bekir ile Ömer'dir. Onlar benim gören gözlerim, işiten kulaklarımdır."[42]

Başka bir rivayette yine Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurur: "Gerçekten Allah beni dört vezirle güçlendirdi; ikisi gökten gelen Cebrâîl ile Mikâîl, diğer ikisi de yeryüzünde Ebû Bekir ile Ömer'dir."[43]

Bir başka hadiste ise vezirin görevi şöyle açıklanır: "Allah bir emîre hayır murad ettiğinde, ona doğru ve sadık bir vezir verir. Unuttuğunda hatırlatır; hatırladığında ona yardım eder. Başka birini murad ederse, kötü bir vezir gönderir unuttuğunda hatırlamaz, hatırladığında yardım etmez."[44]

Hz. Peygamber (s.a.v.) ayrıca Hz. Alî'yle Kur'an'daki Musa-Hârûn benzetmesini kurarak, vezirlik anlamında muhataplık benzerliğini şu şekilde belirtmiştir: "Nübüvvet hariç, Hârûn Musa için neyse, sen de benim için öylesin."[45]

Bir başka hadis tekrarı da bu anlayışı pekiştirmektedir: "Sizden biri bir işi üstlenirse, Allah ona hayır murad ederse, ona sâlih bir vezir verir; unutursa hatırlatır, hatırlarsa ona yardım eder."[46]

---

[42] Ebû Dâvûd, "İmâre", 1 (no: 1).
[43] Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *Şu'abü'l-Îmân*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 2003), "Îmân", 25 (no: 2614).
[44] Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Sünenü't-Tirmizî), nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaʿatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Ahkâm", 4 (no: 1337).
[45] İbn Mâce**,** Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî**,** *Sünen*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâr İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1372/1952), "Fadâilü'l-İmâre", 1 (no: 2858).
[46] Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâr İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955-1956), "Kitâbü'l-İmâre", 1 (no:1829).

Bu hadisler, Asr-ı Saâdet döneminde vezirlik kavramının hem merfû hem de mevkûf şeklinde yer aldığını ortaya koyar. Özellikle Peygamber'in "doğru, güvenilir ve destekleyici" nitelikteki yardımcıları vurgulaması, vezirin manevî rehberlik ve idare destekleyicisi rolünü ön plana çıkarır.

1.6. İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesinin Kurumsallaşması

Müslümanlar, vezirlik kurumuna tamamen yabancı değillerdi. Çünkü hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de Hz. Peygamber'in hadislerinde "vezir" kavramına doğrudan yer verilmiştir. Nitekim Kur'an'da Hz. Mûsâ'nın, kardeşi Hârûn'u Allah'tan bir "vezir" olarak istemesi, bu kavram ile ilgili ilk örneklerden biridir: "Bana ailemden bir de vezir (yardımcı) ver."[47] Bu âyet, İslâmî literatürde vezirliğin köklerinin risâlet öncesine dayandığını ortaya koymaktadır.[48]

Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.v.), dünya hayatında kendisine yardımcı olan kimseleri de vezir olarak nitelendirmiştir. Meşhur bir hadiste şöyle buyurduğu nakledilir: "Benim iki vezirim vardır; semada Cebrâil, yeryüzünde Ebû Bekir ve Ömer."[49] Bu ifade, vezirlik kavramının sadece dünyevî bir memuriyet değil, aynı zamanda manevî bir destek anlamı da taşıdığını göstermektedir.

Kurumsal anlamda ise vezirlik müessesesi ilk defa Abbâsîler döneminde tam anlamıyla teşekkül etmiştir. Daha önceki dönemlerde, özellikle Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler zamanında vezirlik, bugünkü anlamda kurumsal bir yapıdan ziyade, yönetime yardımcı kişilerin bulunduğu gevşek bir sistemle temsil edilmiştir. Emevîler döneminde devlet işlerinde önemli roller üstlenen bazı yüksek memurlar "vezir" olarak değil, "kâtib" (yazman) veya "mûşir" (danışman) gibi unvanlarla anılmıştır.[50]

Abbâsîler, özellikle Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) döneminden itibaren vezirlik makamını devlet teşkilatı içinde resmî ve bağımsız bir yapı hâline getirmiştir. Bu dönemde vezirlerin yetki, sorumluluk ve konumları belirlenmiş; görev tanımları yapılmış ve maaşları düzenlenmiştir.[51] Halife Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809)

---

[47] et-Tâhâ 20/29.
[48] el-Kasas 28/34-35.
[49] Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, nşr. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), "Kitâbü'l-İmâre", 2 (no: 300).
[50] Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend el-Dîniverî, Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1960), 337.
[51] Mâverdî, Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, thk. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 24-27.

devrinde, meşhur Bermekî ailesinden Yahyâ el-Bermekî (ö. 190/805) ve oğlu Fadl gibi isimlerin vezaret görevinde bulunmaları, bu makamın siyasi etkinliğini artırmıştır.[52]

Abbâsîler'den sonra kurulan Fâtımîler**,** Endülüs Emevîleri**,** Büveyhîler**,** Selçuklular ve Memlûklar gibi birçok Müslüman devlet, Abbâsîlerdeki vezaret modelini örnek alarak kendi idarî sistemlerinde bu kurumu ihdas etmiş ve zamanla geliştirmiştir.[53]

1.6.1. Asr-ı Saâdet ve Dört Halife Dönemi (610-661)

Daha önce geçtiği üzere Araplar, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde vezirlik kavramına tamamen yabancı değillerdi. Lider konumunda bulunan bir kimseye yardımcı olan kişilere "vezir" denmesi, bu kavramın toplumun siyasi ve sosyal hayatında karşılığı olduğunu göstermektedir. Bu duruma örnek olarak, Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde yalancı peygamber olarak nitelendirilen Müseyleme b. Habîb el-Yemâmî'nin (ö. 11/632) iki vezirinin bulunması verilebilir. İbn Kesîr, bu kişilerin Ridde Savaşları sırasında öldürüldüğünü nakletmektedir.[54]

Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında, Hz. Ebû Bekir'e verilen önemli görevler sebebiyle "vezir" olarak anıldığı rivayet edilmektedir. İbn Abbas'tan gelen bir hadiste Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: "Sema halkından iki vezirim, yer halkından da iki vezirim vardır. Sema halkından olan vezirlerim Cebrâil ve Mikâil; yer halkından olanlar ise Ebû Bekir ile Ömer'dir. Onlar benim gören gözüm, işiten kulağımdır."[55]

İslâm'ın ilk yıllarında yöneticilik gibi görevlerde peygambere yardımcı olan sahâbîler arasında vezirlik unvanı açıkça kullanılmasa da, fiilen bu makamın görevlerini üstlenen isimler olmuştur. Vahiy kâtipliği, diplomatik yazışmalar ve kamu işleriyle ilgilenen sahâbîler bu çerçevede değerlendirilebilir. Bunlar arasında Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661), Osmân b. Affân (ö. 35/656), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680), Abdullah b. Erkam (ö. 54/674) gibi isimler sayılabilir.[56]

Bununla birlikte İslâm'ın sade ve makamdan uzak yapısı, ilk dönemde rütbe ve unvana fazla önem verilmemesine yol açmıştır. Dolayısıyla vezirlik, kurum olarak değil;

---

[52] İbnü'l-Kıftî, Cemâluddîn, *İhbârü'l-Ulemâ*, thk. C. J. Tornberg (Leipzig: 1903), 121-125.
[53] Abdurrahmân b. Haldûn el-Hadramî, *el-Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 339-343.
[54] İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/90-92.
[55] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2 (no: 300).
[56] Suyûtî, Celâleddîn, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü'l-Âsıme, 1993), 53-59.

görevsel bir işlev olarak varlık göstermiştir. Örneğin Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in fiilî veziri gibi davranmış; aynı şekilde Hz. Osman ve Hz. Ali de Hz. Ömer'in döneminde benzer bir görev üstlenmişlerdir. Bu anlamda Hz. Osman, halifeliği döneminde Mervân b. Hakem'i (ö. 65/685) hem kâtib hem de vezir olarak görevlendirmiştir.[57]

Araplar, Kisrâ, Kayser ve Necaşî gibi hükümdarlardan dolayı "vezirlik" makamının işlevine dair bilgi sahibiydiler. Bu nedenle Hz. Ebû Bekir'e, "Peygamberin veziri" diye hitap ettikleri rivayet edilmiştir. Hasan İbrâhim Hasan, bu yaklaşımın, vezirin sahip olması gereken niteliklerin toplumda anlaşıldığını gösterdiğini ifade eder.[58]

Kettânî'ye göre, ilk dört halifenin Hz. Peygamber döneminde vezirlik işlevi gördükleri, onların hilafete geçişlerinde önemli rol oynamıştır. Peygamberin vefatından sonra ensar ve muhâcirler arasında devlet başkanlığı konusunda çıkan ihtilafta Hz. Ali'nin "Vezir olmam, emir olmamdan hayırlıdır" sözü, bu makamın o dönemdeki algısını ortaya koymaktadır.[59]

1.6.2. Emevîler Dönemi (661-750)

Halifeliğin Emevî hanedanına intikaliyle birlikte İslâm devleti hem coğrafi olarak genişlemiş hem de idarî yapısı daha karmaşık bir hâle gelmiştir. Bu gelişmeler, halifenin yanı sıra valiler ve diğer idarî görevliler için danışmanlık ihtiyacını doğurmuştur. Söz konusu danışmanlara halk arasında "vezir" denilmişse de, bu dönemde resmî olarak "kâtib" veya "müşir" unvanları tercih edilmiştir.[60]

Devletin resmî yazışmalarını gerçekleştiren katiblerin rolleri zamanla daha da belirginleşmiş, bu görevliler devlet işlerinde aktif bir pozisyona yükselmişlerdir. Böylece Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki sınırlı uygulamaların ötesinde, "katiblik" kurumu idarî ve diplomatik danışmanlık mahiyetine bürünmüştür.[61]

Özellikle Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) döneminde divan yazışmalarının Arapçaya geçirilmesiyle birlikte, Arap diline vukufiyet ile tarihî ve siyasî bilgi sahibi olmak, bir kâtib için aranan temel vasıflar hâline gelmiştir. Bununla birlikte, Farsça bilen

[57] Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusulve'l-Mulûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 432.
[58] Hasan, Hasan İbrâhim, *İslam Tarihi*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 1/243.
[59] Muhammed b. el-Hasen b. Câbir el-Kettânî el-Hasenî el-Fâsî, Muhammed, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), 1/88-89.
[60] Cevad Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmli'l-Melâyîn, 1993), 9/122.
[61] M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993), 2/303.

Mevâlîlerin bu alanda öne çıktığı görülür. Bu dönemin önde gelen katibleri arasında Fars asıllı Abdülhamîd el-Kâtib (ö. 132/750) ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/725) gibi isimler dikkat çeker.[62]

Emevî yönetimi ise "vezir" unvanını resmî bir makam olarak kabul etmemiştir. el-Mes'ûdî, bu hususa dikkat çekerek Emevî halifelerinin, katiplerine "vezir" denilmesini hoş karşılamadıklarını, bu unvanın gereksiz görüldüğünü belirtir.[63] Nitekim Celâleddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505) de "vezir" teriminin bu dönemde resmî bir rütbe değil, sadece "yardımcı" anlamında kullanıldığını aktarır.[64]

Bununla birlikte, Amr b. Âs (ö. 43/664) ve Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673) gibi bazı şahsiyetlerin halk arasında fiilen "vezir" olarak anıldığı, özellikle Ziyâd'ın bazı bölgelerde "halkın veziri" olarak tanımlandığı bilinmektedir. Ancak bu kişilerin resmî sıfatları yine "katib" yahut "müşir" olarak kalmıştır.[65]

Emevîler döneminin sonlarına doğru Hâlid b. Bermek'in, Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh (ö.169/785) ve Hârûn er-Reşîd dönemlerinde önce katib, ardından fiilen vezir yetkisiyle görev yaptığı bilinmektedir. Bu durum, Emevîlerin katib-müşir yapısının Abbâsîler döneminde kurumsal vezirliğe evrilmesinde etkili olduğunu göstermektedir.[66]

Emevîler vezirlik müessesesini resmî bir makam olarak kabul etmemiş, onun yerine "katib" ve "müşir" unvanlarını kullanmayı sürdürmüşlerdir. Ancak fiilen bu konumda bulunan bazı şahsiyetler halk arasında "vezir" olarak anılmıştır. Bu bağlamda, Emevî idaresinde kurumsal anlamda bir vezirlik teşkilatının mevcut olmadığı söylenebilir.

1.6.3. Abbâsîler Dönemi (750-1258)

Abbâsîler döneminde vezirlik, kurumsal bir yapı kazanarak devlet teşkilatında merkezi bir konum elde etmiştir. Bu bağlamda, vezirlik kurumunun Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (ö. 136/754) döneminde, özellikle İranlı danışmanların önerileri ve

[62] Abdülhamîd el-Kâtib, *Risâle ilâ'l-Küttâb*, nşr. Ahmed Zeki Safvet (Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1931), 7-9.
[63] Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, (Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 1989), 3/212.
[64] Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, (Kahire: Mektebetü'l-Mutanebbî, ts.), 195.
[65] Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûlve'l-Mülûk*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 5/30.
[66] Şemseddîn Ebü'l-Abbâs b. Hallikân el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 2/322.

Horasanlıların etkisiyle şekillendiği anlaşılmaktadır.[67] Bu durum, Abbâsî yönetiminin erken döneminde İran menşeli idarî geleneklerden etkilendiğini göstermektedir.[68]

Abbâsî vezirleri, yalnızca hükümdarın emirlerini uygulamakla yetinmeyip zaman zaman devletin fiilî yöneticileri hâline gelmişlerdir. Bu dönemde vezir, devlet işlerinin yürütülmesinde halifenin en yetkili yardımcısı olarak görev yapmıştır. Halife ile halk arasındaki ilişkilerde aracı rolü üstlenen vezir, aynı zamanda bürokrasinin düzenlenmesinden, eyalet yönetimlerinin denetiminden ve devlet politikalarının icrasından da sorumludur.[69] Bu yönüyle vezir, hukuki olarak Abbâsî yönetiminde hem siyasî hem de idarî otoritenin merkezinde yer almıştır.[70]

Özellikle II. Mehdî (ö. 169/785) döneminden itibaren vezirlik makamı daha da kurumsallaşmış ve devletin siyasî istikametinde belirleyici bir unsur hâline gelmiştir. Hatta bazı dönemlerde, güçlü vezirlerin nüfuzu halifelerin otoritesini gölgede bırakacak seviyeye ulaşmıştır. Nitekim vezir Fazl b. Sehl (ö. 202/818) ve ardından Ahmed b. Hanbel'in çağdaşı olan İbn Râbi' (ö. 235/850 civarı) gibi isimler, Abbâsî siyasetinde önemli roller üstlenmişlerdir.[71]

Öte yandan, Abbâsî vezirlik makamı yalnızca idarî yetkilerle değil, aynı zamanda ilmî ve kültürel faaliyetlerle de ilişkilendirilmiştir. Birçok vezir aynı zamanda edebiyat, fıkıh ve kelâm alanlarında eser veren entelektüel kimliklerdi.[72] Bu da vezirliğin sadece siyasî bir görev değil, aynı zamanda yüksek ilim ve kültür birikimi gerektiren bir konum olduğunu göstermektedir.

1.6.4. Fâtımîler Dönemi (909 -1171)

Fâtımî Devleti, ilk olarak İfrîkıye bölgesinde kurulmuş, daha sonra Mısır'a taşınarak burada idarî yapısını tahkim etmiştir. Fâtımîler'de vezirlik kurumunun teşekkülü, Halife Muiz-Lidînillâh'ın (ö. 365/975) 969 yılında Mısır'a yerleşmesiyle

[67] Ali Ferhan, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik Kurumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 42.
[68] Patricia Crone, "The Nomenclature of Bureaucracy in the Early Islamic State", *Arabica* 48/1 (2001), 61-87.
[69] Goitein, "The Originand Nature of the Office of theVizier in the Early Abbâsid Caliphate", *Studia Islamica* 5 (1956), 58-79.
[70] Ebü'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Aḥkâmü's-Sulṭâniyye*, thk. Ahmed Mubârek el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 28-31.
[71] Dominique Sourdel, *Le Vizirat Abbâside de*, 150-165.
[72] Enderwitz, Susanne, "Wazîr", *The Encyclopaedia of Islam*, (Leiden: Brill, 1995), 11/124-127.

başlamıştır. Muiz, idareyi doğrudan kendi elinde tutmuş ve halk ile arasındaki hukuki irtibatı sağlayan kişilere "vesâta" adını vermiştir.[73]

Münâvî'ye (ö. 1031/1622) göre, mezhebî temeller üzerine kurulan bu devlette ilk halifeler hem dinî lider hem de siyasî otorite olarak görev yaptıklarından, otoritelerini zedelememek adına "vezir" unvanını kullanmaktan kaçınmışlardır.[74] Ancak Halife Azîz-Billâh (ö. 386/996) döneminde devletin idarî ve coğrafî sınırlarının genişlemesiyle Abbâsî tarzı yönetim benimsenmiş; bu doğrultuda İbn Killis (ö. 380/991) "el-Vezîrü'l-Ecel" unvanıyla vezirlik makamına getirilmiştir.[75] Bu atama, Fâtımîler'de vezirlik kurumunun resmen ortaya çıkışını temsil eder. Hatta yönetimle yapılan yazışmalarda bu unvanın açıkça belirtilmesi zorunlu hâle gelmiştir.[76]

Bazı tarihçiler, İbn Killis'i Fâtımî Devleti'nin ilk resmî veziri olarak kabul eder.[77] Sonraki dönemlerde vezir unvanı kullanılmış olmakla birlikte, kimi yöneticiler bu unvandan çekinmişlerdir. Ancak Halife Zâhir el-Fâtımî (ö. 427/1036) döneminde, 1027 yılında Ebü'l-Kâsım Alî b. Ahmed el-Cercerâî'nin (ö. 436/1045) vezirliğe getirilmesiyle bu unvan daha belirgin biçimde kullanılmaya başlanmıştır.[78]

Abbâsîler döneminde geliştirilen "tevfîz" ve "tenfîz" türü vezirlikler, Fâtımîler'de de uygulanmıştır. Ancak bu dönemde "vezâret-i tamme" ve "vesâta" gibi farklı kavramlar da kullanılmıştır.[79] Genellikle Müslümanlara tevfîz vezirliği verilmekle birlikte, Fâtımîler'de Behram el-Ermenî gibi gayrimüslim kişiler de bu makama getirilmiştir.[80] Yine İbn Killis'in de Yahudi asıllı olup sonradan Müslüman olduğu bilinmektedir.[81]

Fâtımî vezirleri çoğunlukla "Erbâb-ı Aklâm" diye adlandırılan kâtip ve âlim sınıfından seçilmiştir. Bu yapı, hem idarî hem ilmî kapasitesi yüksek bir vezirlik

[73] Ebû Muhammed el-Hüseyn el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher,* thk. Muhammed Muhyiddin Abdü'l-Hamid (Beyrut: Dârü'l-Ma'rifet, ts.), 3/278.
[74] Zeynüddin Muhammed Abdurraûf b. Tâci'l-Ârifîn b. Ali el-Hadâdî el-Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Tercemeti'l-Bâz el-Aşheb* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 1/135.
[75] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân,* 5/110.
[76] Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2/476.
[77] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 3/289.
[78] Hasan İbrâhim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Risâle Yayınları, 2014), 2/452.
[79] Nizâmülmülk, Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997), 89-90.
[80] Yaşar Yücel – Ali Sevim, *İslam Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 2/154.
[81] İbnü'l-Esîr İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Beyrut: Dârü's-Sâdır, ts.), 8/45.

anlayışının gelişmesine katkı sağlamıştır. Dönemin en tanınmış veziri ise Yâ'kûb b. Killis'tir.[82]

1.6.5. Büyük Selçuklular Dönemi (1037 –1157)

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlik müessesesi, Abbâsîler, Sâmânoğulları ve Gazneliler gibi önceki devletlerden miras alınarak teşekkül etmiştir. Selçuklular'da vezir, hükümdarın mutlak temsilcisi sıfatıyla devlet işlerinin tamamıyla ilgilenmekle görevlendirilmiştir. Bu yetkiyle birlikte, vezir devletin bütün erklerine müdahil olabilme hukukuna sahip olmuştur. Ancak çok sınırlı alanlarda buyruk çıkarma yetkisi vardır. Bazı dönemlerde vezirlerin yargı önüne çıkarıldıkları ve hesap verdiklerine dair rivayetler bulunmaktadır.[83]

Vezir, hükümdarın vekili olarak divan toplantılarına başkanlık eder, savaş ve seyahatlerde hükümdara refakat ederdi. Ayrıca, ordunun sevk ve idaresi, memurların tayin ve azli, vergi koyma, para cezası kesme gibi idarî ve malî yetkilere sahiptir. Eğitim alanında da etkin olan vezirler, medreseler kurar ve bu kurumların giderleri için vakıf gelirleri tahsis etmişlerdir.[84]

Vezirlerin gelir kaynakları, kendilerine verilen ikta arazilerinden, ganimetlerden ve hediyelerden oluşmaktadır. Büyük Selçuklular'da vezirlerin çoğunluğunu İran asıllı kimseler oluşturmuştur. Türk kökenli vezir olarak yalnızca Togan Bey kaydedilmiştir.[85] Vezirlik makamına seçilen kimselerin çok dilli olmaları tercih edilmiştir.

Bu dönemde, vezirlik makamı hükümdardan sonra devletin en yetkin kurumu konumundadır. Selçuklular, vezirleri "Sâhib", "Hâce" ve "Lala" gibi unvanlarla anmışlarsa da en yaygın kullanım "vezir" olmuştur. Vezirler görevlerine, "Menşûr-ı Vezâret" adı verilen resmî bir buyrukla atanırlardı. Ayrıca, vezirlik alameti olarak kendilerine altın divit (kalem kutusu), taç veya külah verilerek hil'at giydirilmiştir.[86]

Selçuklu devlet geleneğinin ilk dönemlerinde, hükümdarların siyasî ve idarî tecrübe eksikliği sebebiyle, bu konularda birikimli ve bürokratik ehliyete sahip kimseler görevlendirilmiştir. Bu durum, vezirlere daha önceki dönemlere kıyasla daha geniş

---

[82] Claude Cahen, *İslamiyet ve Orta Çağ Doğusu*, çev. Mehmet Ali Ağaoğulları (İstanbul: Epos Yayınları, 2003), 173.
[83] Cihan Piyadeoğlu, *Selçuklularda Devlet Teşkilatı ve Vezirlik Kurumu* (İstanbul: Kitabevi, 2015), 87-89.
[84] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken, 1999), 144.
[85] Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tevârîh-i Hulefâ* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1880), 2/321.
[86] Mehmet Ali Hacıgökmen, "Büyük Selçuklular'da Vezirlik Kurumu ve Nizâmülmülk", *Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020), 210.

yetkiler verilmesini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Nizâmülmülk (ö. 485/1092), sadece idarî ve siyasî işlerin yürütülmesinde değil, aynı zamanda hükümdarı ikna ederek işleri serbestçe yürütme imkânı elde etmiştir. Ancak, olağan dışı meselelerde divan bilgilendirilmekte, hükümdar da gerekli görmesi hâlinde iradesini tecelli ettirmektedir.[87]

1.6.6. Osmanlı Dönemi (1299 – 1922)

Osmanlı Devleti'nde vezirlik kurumu Orhan Gazi (ö. 763/1362) döneminden itibaren teşekkül etmiştir. İlk dönemlerde yalnızca bir vezir bulunmakta iken, I. Murad (ö. 791/1389) döneminde bu sayı üçe çıkmış, XVI. yüzyılda ise yediye ulaşmıştır. Bu vezirler aynı zamanda Dîvân-ı Hümâyun'un üyeleri arasında yer almıştır.[88]

Vezir sayısının artmasıyla birlikte, içlerinden biri "vezîriâzam" unvanıyla öne çıkmış ve bu makam, divan teşkilatının en yüksek idari mercii hâline gelmiştir. Vezîriâzam, padişah adına devletin idarî işlerini yürütmüş, bu yönüyle İslâm hukukundaki "vezâret-i tefvîz" anlayışına denk düşen bir yetki alanına sahip olmuştur.[89]

Defterdar Sarı Mehmed Paşa (ö. 1129/1717), *Nesâyihü'l-Vüzerâve'l-Ümerâ* adlı eserinde vezîriâzamın görev alanlarını ayrıntılı şekilde zikretmiştir. Buna göre vezîriâzam; divan üyelerinin işlerini denetlemek, ülke nizamına dair kanunnâmeleri hazırlatmak, çözümü divanda mümkün olmayan meseleleri ikindi divanında karara bağlamak, esnafı ve çarşı-pazarı denetleyerek narh (fiyat) koymak ve seyfiye, kalemiye ve ilmiye sınıflarına ilişkin atama, terfi ve azil işlemlerini padişah adına yürütmekle yükümlüdür.[90]

Vezîriâzam, gerektiğinde devlet erkânından birini elçi olarak tayin edebilmekte ve yabancı devlet adamları ile doğrudan diplomatik görüşmeler yapabilmektedir. Ayrıca ordu seferlerinde serdâr-ı ekrem unvanıyla başkumandanlık görevini üstlenmekte, sefer sırasında sınırsız yetkilere sahip olmuştur. Bu yetkiler, padişahın vekili sıfatıyla hareket etmesinden kaynaklanmaktadır.[91]

---

[87] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 58–60.
[88] Yılmaz, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilatında Vezirlik Kurumu." *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 35/1 (2005), 145-160.
[89] Özcan, Abdülkadir, "Vezîriâzam." *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/525-527.
[90] Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâve'l-Ümerâ*. Haz. Ali Kemali Aksüt (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1910), 43-47.
[91] Göyünç, Nejat, "Osmanlılarda Serdar-ı Ekremlik ve Vezirlik." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 14/1 (2006), 77-95.

1.7. Ahkâmü's-Sultâniyye Eserlerinin Siyasi ve Hukuki Literatürdeki Yeri

"Ahkâmü's-sultâniyye", klasik İslâm hukuk literatüründe devletin teşkilatı ve idaresine ilişkin hükümleri ifade eden teknik bir terimdir. "Sultân" kelimesi, Arapça'da hem "galebe ve hâkimiyet" anlamlarına gelen kökten türemekte hem de "delil, hüccet, burhan" anlamlarında kullanılmaktadır. Bu bağlamda "sultan"; Allah'ın yeryüzündeki hücceti, yönetimi meşru biçimde elinde bulunduran kimse olarak tanımlanmaktadır.[92]

Kur'ân-ı Kerîm'de de bu kelime birçok yerde "delil" anlamında geçmektedir.[93] Öte yandan, "Cihadın en üstünü, zalim bir sultanın karşısında hakkı söylemektir"[94] hadisi, bu kavramın hem siyasi hem de ahlaki anlam katmanlarını yansıtmaktadır. Bundan dolayı, "Ahkâmü's-sultâniyye" ifadesi, devlet başkanının yetkileri**,** idari teşkilat**,** mali yapı, yargı sistemi ve siyasi düzenin işleyişiyle ilgili fıkhî hükümleri kapsayan bir terim olarak yerleşmiştir.[95]

Klasik İslâm hukuk sisteminde modern anlamda özel hukuk-kamu hukuku ayrımı bulunmadığı için, kamu hukukuna giren konular genellikle fıkıh kitaplarında "münâkehât" (aile hukuku), "muâmelât" (borçlar ve ticaret hukuku), "ukûbât" (ceza hukuku) gibi bölümler altında ele alınmıştır. Ancak devletin teşkilatı ve kamu düzenine dair meselelerin artan önemi, bu alanda müstakil eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.[96]

1.7.1. Ahkâmü's-Sultâniyye Eserlerinde Siyâsî ve İdarî Yapının Teorik Temelleri

Mâverdî ve el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* adlı eserlerinde İslâm devlet yapısının temel unsurlarını ele almışlardır. Her iki müellif de öncelikle imametin gerekliliğini vurgulamış; devlet başkanının seçim şartlarını, görevlerini ve halkla olan ilişkisini açıklamışlardır. Bu bağlamda, vezirlik makamı da ayrı bir başlık altında ele alınmış; vezirin görevi, nitelikleri ve imama bağlılığı üzerinde durulmuştur. Yine her iki eserde de kadılık**,** hisbe**,** mezalim**,** ordu teşkilatı**,** beytü'l-mâl ve vergi düzeni gibi yönetim birimleri detaylı biçimde işlenmiştir.[97]

---

[92] İbn Manẓûr, *Lisân al-Arab*, 15/264-265.
[93] Hicr 15/42.
[94] İbn Mâce, "Fiten", 401 (no: 401)
[95] Lambton, Ann K. S. *Stateand Government in Medieval Islam* (New York: Oxford University Press, 1981), 139.
[96] Hallaq, Wael B. *The Origins and Evolution of Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 123-125.
[97] el-Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-Sultâniyyeve'l-Velâyâtü'd-Dîniyye*, Nşr. Ahmed Mübarek el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Beyân, 1985), 3-10, 27-35, 45-60.

Mâverdî özellikle muhtesibin görevlerini ve kamu ahlakının korunmasını ön plana çıkarırken; el-Ferrâ, yönetimin meşruiyeti ve toplumsal düzenin sağlanması üzerinde daha fazla durmuştur. Her iki eser de zimmîlerin statüsü, cihad, emrbi'l-ma'rûf gibi konularla İslâm siyaset hukukunun kapsamını ortaya koymaktadır.[98]

1.7.2. Ahkâmü's-Sultâniyye Eserlerinde Vezirlik Kurumu

Mâverdî'ye göre vezir, imamın devlet işlerinde yetkili yardımcısıdır ve devlet yönetiminin en önemli makamlarından biridir. Vezirin hem idari hem de askerî işlerde geniş yetkileri bulunur. Tevfîz veziri olarak da anılan vezir, imamın vekili olarak hareket eder ve karar alma süreçlerinde merkezi bir rol oynar. Vezirin ahlaki ve ilmî niteliklere sahip olması şarttır; çünkü onun icraatları hem siyasi hem de dini sorumluluk taşır.[99]

el-Ferrâ da benzer şekilde vezirliği, devlet yönetiminde imam adına kararları uygulayan ve kamu işlerini yürüten makam olarak tanımlar. Vezirin görev ve yetkilerinin sınırları, imam tarafından belirlenir. Ayrıca, vezirin liyakatli, dürüst ve ilim sahibi olması gerektiği üzerinde durur.[100]

Her iki klasik eser olan Mâverdî'nin ve İbnü'l-Ferrâ'nın *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* metinlerinde vezirlik makamı, sadece bir teknik idari görev olmaktan çok daha öte bir anlam taşır. Vezir, devletin yönetiminde imamın en yakın yardımcısı olarak siyasi otoriteyi temsil ederken, aynı zamanda yüksek ahlaki standartlara sahip olması beklenen bir liderdir.[101]

---

[98] el-Ferrâ, Kâdî Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 7-12, 22-30, 58-66.
[99] Mâverdî, Ebû'l-Hasen, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Tahkik: Ahmed Mubârek el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru İbn Kayyim – Dâru İbn Avn, 1990), 23–28.
[100] el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Tahkik: Muhammed Hâmid el-Fıkî (Kahire: Mektebetü'l Külliyyâti'l-Ezhariyye, 1983), 13-17.
[101] el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 15-17.

İKİNCİ BÖLÜM

MAVERDÎ VE EL- FERRÂ'NIN AHKÂMÜ'S SULTÂNİYYE ADLI ESERLERİNDE VEZİRLİK MAKAMI

2.1. Ebû'l-Hasen Mâverdî'nin İsmi, Nisbeleri ve Künyesi

Şâfiî mezhebinin ileri gelen fakihlerinden biri olan Ebû'l-Hasen Mâverdî'nin tam adı, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebû'l-Hasen el-Basrî Mâverdî'dir. Nisbesi "Mâverdî" olup bunun yanında "el-Basrî", "eş-Şâfiî" ve görevleri nedeniyle "akda'l-kudât" (baş kadı) şeklinde de anılmıştır. Künyesi ise genellikle "Ebû'l-Hasen" olarak geçmektedir.[102]

Mâverdî nisbesi, müellif Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed'in ve ailesinin geçimini sağladığı meslekten kaynaklanmaktadır. "Mâverdî" kelimesi, Arapça "mâü'l-verd" ifadesinden türetilmiş olup "gül suyu" anlamına gelir. Bu nisbe, onun ailesinin özellikle gül suyu üretimi ve ticaretiyle meşgul olduğu yönündeki tarihî rivayetlere dayanmaktadır. Nitekim klasik biyografi kaynaklarında, Mâverdî'nin bu ticaretle doğrudan veya dolaylı şekilde ilişkisinin bulunduğu, bu nedenle de "Mâverdî" nisbesiyle tanındığı belirtilmektedir. Dolayısıyla, bu nisbe yalnızca bir coğrafi aidiyeti değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik bir kimliği de yansıtmaktadır.[103]

2.1.1. Doğumu, Dönemi ve Yetişme Süreci

İmam Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed Mâverdî (ö. 450/1058), hicrî 364 / milâdî 974 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Erken yaşlarda ilim tahsiline başlayan Mâverdî, Şâfiî mezhebine mensup bir fakih olarak özellikle fıkıh, usûl, kelâm ve siyaset teorisi alanlarında derinlemesine çalışmalar yapmıştır. İlmî donanımı ve metodolojik yaklaşımı sayesinde Şâfiî mezhebi içerisinde müctehid seviyesinde bir otorite hâline gelmiş, hem teorik hem de pratik meselelerde fetvaları ve yorumlarıyla mezhebin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bağdat'ta eğitimine devam ederek dönemin önde gelen âlimlerinden dersler alan Mâverdî, özellikle Abbâsî siyasî yapısı içerisinde teorisyen kimliğiyle de ön plana çıkmıştır.[104]

---

[102] Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 12/102-103.
[103] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 3/282.
[104] Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlmli'l-Melâyîn, ts.), 5/146.

Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh (ö. 422/1031) ve onun halefi olan oğlu Kâim-Biemrillâh (ö. 467/1075) dönemlerinde yaşayan İmam Mâverdî, İslâm düşüncesinin önemli bir kırılma yaşadığı, klasik dönem ilmî geleneklerinin şekillendiği bir çağda ilim tahsil etmiştir. Bu dönem, İslâmî ilimlerin tedvin ve tasnif sürecinin hız kazandığı, mezheplerin kurumsal bir yapıya kavuştuğu ve ilim merkezlerinde yoğun bir entelektüel faaliyetliliğin yaşandığı bir dönem olmuştur. Mâverdî, böylesi bir ilmî atmosferde yetişmiş, özellikle Basra ve Bağdat gibi dönemin önde gelen ilim merkezlerinde tahsil hayatını sürdürmüştür.[105]

İlim yolculuğu sırasında hadis, fıkıh, usûl, Arap dili, tefsir ve edebiyat gibi temel İslâmi disiplinlerde derinleşmiştir. Hadis ilmini Hasan b. Ali el-Cîlî, Muhammed b. el-Muallâ el-Ezdî ve Muhammed b. Adiy el-Minkârî gibi muhaddislerden öğrenmiştir. Fıkıh sahasında ise özellikle Şâfiî mezhebinin otoriter isimlerinden olan Ebû'l-Kâsım es-Saymerî ve Ebû Hâmid el-İsferaînî'den ciddi manada istifade etmiştir. Arap dili ve edebiyatı alanındaki eğitimini ise meşhur âlim Ebû Muhammed el-Bâkî'nin rehberliğinde tamamlamıştır. Bu çok yönlü eğitimi sayesinde Mâverdî, sadece fıkıh ve siyaset alanlarında değil, aynı zamanda edebî ve dilsel yönüyle de temayüz etmiş bir âlim olarak öne çıkmıştır.[106]

Mâverdî, sadece ilim hayatıyla sınırlı kalmayıp aynı zamanda devlet hizmetinde de önemli görevler ifa etmiştir. İlim tahsilinin ve öğretiminin yanı sıra, kısa bir dönem Ustuvâ'da başkadı olarak atanmış; bu görevle adalet ve hukuk alanında sorumluluklar üstlenmiştir. Daha sonra merkezi Bağdat olan siyasi ve idari çevrede aktif rol almış, Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh ile Büveyhî emirleri arasında arabuluculuk ve diplomatik misyonlarda bulunmuştur. Bu süreçte, hem devletin iç işleyişine dair derin bilgi sahibi olmuş hem de farklı güç merkezleri arasında iletişimi sağlayarak siyasi istikrarın korunmasına katkıda bulunmuştur. Mâverdî'nin bu diplomatik faaliyetleri, onun sadece hukuk ve ilim alanında değil, aynı zamanda siyaset ve devlet yönetimi sahasında da yetkin bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.[107]

Mâverdî'nin ilmî şahsiyeti ve dinî hassasiyetiyle ilgili dikkat çeken örneklerden biri, Büveyhî emîrlerinden Celâlüddevle b. Büveyh'in (ö. 435/1044) "Şehinşâh" (kralın

[105] Yıldız, H. Dursun, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/42-43.
[106] Sübkî, Tâcüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye el-Kübrâ* (yy., ts.), 5/267-268.
[107] Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (yy., ts.), 1/298.

kralı) unvanını almak istemesi üzerine ortaya çıkmıştır. Halk arasında bu unvanın kullanılmasına yönelik ciddi tepkilerin oluşması üzerine, konuya dair Mâverdî'den fetva talep edilmiştir. Mâverdî, İslâm siyaset düşüncesinde sultanın sıfatları ve yetkileri bağlamında böyle bir unvanın meşruiyetinin bulunmadığını ifade ederek bu talebi uygun görmemiştir. Onun bu kararlı tutumu, hem bağımsız ilmî kimliğini hem de siyasal meselelerdeki ilkeli yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Celâlüddevle, Mâverdî'nin bu tavrına olumsuz bir tepki vermek yerine, ona olan saygısını artırmıştır.[108]

2.1.2. Vefatı

Mâverdî, uzun ve ilme adanmış bir ömrün ardından H. 450 / M. 1058 yılında Bağdat'ta seksen altı yaşında vefat etmiştir. Vefatının ertesi günü, dönemin tanınmış mezarlıklarından biri olan Bâbü'l-Harb Kabristanı'na defnedilmiştir. Onun vefatı, yalnızca yaşadığı dönemdeki ilmî çevrelerde değil, aynı zamanda hukuk, siyaset ve devlet yönetimi sahalarında da büyük bir yankı uyandırmıştır. Mâverdî'nin ardında bıraktığı ilmî miras, özellikle siyaset teorisi, kamu hukuku ve mezhep içi tartışmalar bakımından sonraki âlimler için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.[109]

2.1.3. İlmi Şahsiyeti

Mâverdî, henüz erken yaşlarda ilim tahsiline başlamış ve klasik İslâmî ilimlerin hemen her alanında derin birikime sahip olan seçkin âlimlerden biri hâline gelmiştir. Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh ve usûl-i fıkıh gibi temel disiplinlerde dönemin önde gelen âlimlerinden sistemli bir eğitim almış; bu sayede hem teorik hem metodolojik düzlemde sağlam bir ilmî alt yapı edinmiştir. Eğitim süreci boyunca yalnızca güçlü bir birikimle yetinmemiş, aynı zamanda ilmî tedrisatı sürdürerek birçok öğrenci yetiştirmiştir. [110]

Onun ilmî birikimi, sadece fıkıh alanıyla sınırlı kalmamış; hadis, kelâm ve siyaset teorisi gibi alanlara da nüfuz edecek şekilde geniş bir çerçeveye yayılmıştır. Hocalarından aldığı ilmî mirası kendi talebelerine aktarması, onu sadece bir ilim adamı değil; aynı zamanda bir ekol temsilcisi konumuna taşımıştır. Mâverdî'nin ilim hayatına dair bu çok

[108] Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1949), 427-428.
[109] Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût – Hüseyin Esed (Ammân: Müessesetu'r-Risâle, 1985), 18/64.
[110] Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 6/2635-2638.

yönlü tablo, onun döneminde ilmî çevreler nezdinde müstesna bir otoriteye sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.[111]

2.1.4. Hocaları

1. Hasan b. Ali el-Cîlî
2. Muhammed b. el-Muallâ el-Ezdî
3. Muhammed b. Adiy el-Minkârî
4. Ca'fer b. Muhammed el-Bağdâdî[112]
5. Ebû'l-Kâsım es-Saymerî
6. Ebû Hâmid el-İsferaînî[113]

2.1.5. Öğrencileri

1. Ebû Bekir Hatîb el-Bağdâdî
2. Abdu'l-Melik b. İbrahim el-Hemezânî
3. Ebû'l-Fadl Muhammed er-Rebeî el-Mevsılî
4. Ebû'l-Hasen el-Abderî
5. Kâdî Ebû Abdullah
6. İbn Hayrûn
7. Ebû Mansûr el-Kuşeyrî
8. Abdulvâhid b. Hevâzin
9. Ubeyyü'n-Nersî
10. İbn Kâdîş[114]

2.1.6. Eserleri

a. *el-Hâvi'l-Kebîr:* Mâverdî'nin Şâfiî fıkhına dair en kapsamlı eseri olan *el-Hâvi'l-kebîr*, iki ayrı neşir halinde yayımlanmıştır. Bunlardan biri Ali Muhammed Muavvaz ile Âdil Ahmed Abdülmevcûd tarafından Beyrut'ta 1414/1994 yılında, diğeri

[111] Gutas, Dimitri, "al-Mâwardî", *Encyclopaedia of Islam,* 2. ed. (Leiden: Brill, 2012), 6/847-849.
[112] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* 18/68.
[113] Kallek, Cengiz, "Mâverdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/184-186.
[114] Sübkî, Tâcüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye el-Kübrâ* (yy., ts.), 5/267-268.

ise Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin *ez-Zâhir* adlı eseriyle birlikte Mahmud Mataracı ve diğerleri tarafından aynı yıl Beyrut'ta yayımlanmıştır. Ayrıca eserin çeşitli bölümleri ayrı ayrı basılmış olup, *Kıtâlü ehli'l-bağy* (Kahire 1987) ve *er-Radâ* (Beyrut 1416/1996) önemli örneklerindendir.[115]

b. *Tefsiru'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-Uyûn)*: Bu tefsir eserinde Mâverdî, Kur'ân'ın tamamı yerine yalnızca gerekli gördüğü ayetleri yorumlamış; hem rivayet hem de dirayet yönleriyle dikkat çeker. Müellifin hukukçu kimliği, özellikle ahkâm ayetlerinin tefsirinde belirginleşmiştir. Eserin çeşitli neşirleri bulunmakta olup, Hıdır Muhammed Hıdır tarafından Kuveyt'te 1402/1982 yılında yayımlanan baskısı önemlidir.[116]

c. *Edebü'd-Dünyâve'd-Dîn*: İslâm ahlâkını ele alan bu eser, Grek felsefesi ile özellikle Fars hikmeti etkileri taşır ve fıkıhçı titizliğiyle kaleme alınmıştır. İlk baskısı 1299'da İstanbul'da yapılmış, sonraki süreçte birçok baskıya ulaşmıştır. Mustafa es-Sekkâ ile Muhammed Şerîf Sükker tarafından Beyrut'ta 1408/1988 yılında yayımlanmıştır. Türkçeye ise Selahattin ve Abdin Sönmez (İstanbul 1978) ile Ali Akın (İstanbul 1979, 1982, 1998) tarafından çevrilmiştir.[117]

d. *Kavânînu'l-Vizâre ve Siyâsetü'l-Mülk (el-Vezâra-Edebü'l-Vezîr)*: Vezirliğin tanımı, çeşitleri, nitelikleri ve yetki ile yükümlülüklerini içeren bu eserde, makam sahiplerine yönelik tavsiyeler yer almaktadır. Eserin çok sayıda baskısı bulunmakta; Kahire'de 1348/1929 ve 1414/1994 ile İskenderiye'de 1922, 1396/1976, 1398/1978, 1411/1991 yıllarında basımları yapılmıştır.[118]

e. *el-İkna*: Rivayete göre halife Kâdir-Billâh, dört mezhep otoritesinden muhtasar fıkıh kitapları hazırlamalarını istemiş, Mâverdî ise delilsiz *el-Hâvî*'sinin yerine *el-İkna* adlı muhtasarını sunmuş ve halife tarafından en çok beğenilen eser olmuştur.[119]

f. *Nasîhatü'l-Mulûk*: Yöneticilik ve yönetim ilkelerini ele alan eserin çeşitli baskıları vardır. Bunlar arasında Hıdır Muhammed Hıdır'ın Kuveyt'te 1403/1983, Muhammed Câsim el-Hadîsî'nin Bağdat'ta 1406/1986, Fuâd Abdülmünim Ahmed'in

---

[115] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186; Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, nşr. Ali Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1994), 125.
[116] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186; Mâverdî, *Tefsiru'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-Uyûn)*, nşr. Hıdır Muhammed Hıdır (Kuveyt: yy., 1982), 45.
[117] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186; Mâverdî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, thk. Mustafa es-Sekkâ - Muhammed Şerîf Sükker (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988), 125.
[118] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186; Mâverdî, *Kavânînu'l-Vizâre ve Siyâsetü'l-Mülk*, (Kahire: Mektebetü'l-Mısrî, 1929), 75.
[119] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186.

İskenderiye'de 1988'de yaptığı baskılar bulunmaktadır. Ayrıca Mustafa Sarıbıyık, doktora çalışması kapsamında bu eseri Türkçeye çevirmiştir.[120]

g. *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cilü'z-Zafer*: Saltanat (sulta) felsefesi, mahiyeti, yapısı ve işleyiş kurallarını kapsayan bu eser, Muhyî Hilâl es-Serhân (Beyrut 1401/1981), Hasan es-Sââtî (Beyrut 1982) ve Rıdvan es-Seyyid (Beyrut 1987) tarafından yayımlanmıştır.[121]

h. *A'lâmü'n-Nübüvve*: Peygamberlik müessesesini aklî temelde ispatlamaya çalışan eserin başlıca baskıları Kahire'de 1319/1330, 1391/1971, ayrıca Kahire'de Abdurrahman Hasan Mahmud (1407/1987) ve Beyrut'ta Muhammed Şerif Sükker (1402/1992) tarafından yapılmıştır.[122]

j. *Emsâlü'l-Kur'ân*: Bu eserin Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi ile Leiden Kütüphanesin'de yazmaları bulunmaktadır.[123]

k. *el-Emsâlve'l-Hikem*: Yaklaşık 300 hadis, mesel ve beyit içeren bu eser, Fuâd Abdülmünim Ahmed tarafından İskenderiye'de 1402/1981 ve Devha'da 1403/1983 yıllarında neşredilmiştir.[124]

l. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*: Mâverdî'nin siyaset ve devlet hukuku alanındaki temel eserlerinden biri olan *el-Ahkâmü's-Sultâniyyeve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, İslâm hukukunda hilafet ve yönetimle ilgili hükümleri sistematik biçimde ele almaktadır. Eser, ilk defa Maximilian Enger tarafından 1853 yılında Bonn'da *Mawerdii constitutiones politicae* başlığı altında yayımlanmıştır. Daha sonra İslâm dünyasında çeşitli tahkikli baskıları yapılmış; bunlar arasında Muhammed Fehmi es-Sercânî'nin 1978'de Kahire'deki baskısı, Ahmed Mübarek el-Bağdâdî'nin 1409/1989 (Kahire-Kuveyt) tarihli baskısı ve Abdurrahman el-Umeyre'nin 1994-1995 yıllarında Kahire'de yaptığı baskılar sayılabilir.[125]

Eserin farklı dillere çevrilmiş versiyonları da mevcuttur. Fransızca çevirileri arasında Edmond Fagnan tarafından yapılmış *Lesstatuts gouvernementaux* (Cezayir 1915, 1984; Paris 1982) ve Léon Ostorog'un *el-Ahkâm es-Soulthânîya: Traité de droit*

---

[120] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186; Mâverdî, *Naṣîḥatü'l-Mülûk*, thk. Hıdır Muhammed Hıdır (Kuveyt: Mektebetü'l-Menar, 1983), 55.
[121] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186; Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer*, nşr. Rıdvan es-Seyyid. (Beyrut: yy., 1987), 110.
[122] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186.
[123] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186.
[124] Kallek, Cengiz, "Mâverdî," 28/184-186.
[125] Husayn, Muhammed Dâvûdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyyeve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye* (yy., ts.), 1/423.

public musulman (Paris 1901-1906, 1925; Beyrut 1982) bulunmaktadır. İngilizce'ye ise Wafaa H. Wahba'nın *The Ordinances of Government: A translation of al-Ahkâm as-Sultaniyya* (Reading 1996), Asadullah Yate'nin *al-Ahkâm as-sultaniyyah: The Laws of Islamic Governance* (Londra 1416/1996, 2001) ve Darlene R. May'in *Al-Mâwardi's al-Ahkâm al-Sultâniyyah: A Partial Translation with Introduction and Annotations* (Indiana University, 1978, yayımlanmamış doktora tezi) çevrileri bulunmaktadır. Ayrıca S. Keijzer eseri Flemenkçe'ye *Mawerdi's publiek en administrati efrechtvan den Islam* (Lahey 1862) adıyla kazandırmıştır.[126]

Türkçeye ilk defa Ali Şafak tarafından çevrilen eser, *el-Ahkâmu's-sultâniyye: İslâm'da Hilafet ve Devlet Hukuku* başlığıyla 1976 yılında yayımlanmış, daha sonra 1994 yılında aynı başlık altında yeniden basılmıştır. Ali Şafak'ın bu tercümesi, eserin Osmanlı ve İslâm siyaset tarihindeki önemini Türk okuyucusuna aktarmada öncü bir çalışma olarak kabul edilmektedir. Ayrıca eser, siyaset hukuku ve İslâm devlet teorisi alanlarında Türkiye'de yapılan akademik araştırmalarda sıkça başvurulan temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu tercüme sayesinde, Mâverdî'nin siyasi ve hukuki görüşleri Türk akademik çevresinde daha geniş bir etki alanı bulmuştur.[127]

2.2. Mâverdî'nin Ahkâmü's-Sultâniyye Adlı Eserinde Vezirliğin Ele Alınışı

Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserinin ikinci bölümünde vezirlik kurumuna geniş yer ayırmaktadır. Bu bölümde, vezirliğin mahiyeti, türleri, görev alanları ve vezirlerde bulunması gereken nitelikler detaylı bir biçimde ele alınır. Eserde ilk olarak, vezirliğin iki ana kategoriye ayrıldığı belirtilmektedir: Vezîrü't-Tefvîz ve Vezîrü't-Tenfîz.[128]

Vezîrü't-Tefvîz, halife adına yetki kullanan, geniş idari ve askerî tasarruflarda bulunabilen üst düzey bir devlet adamı olarak tanımlanır. Bu tür vezirlik, yönetsel anlamda tam bir yetki devrini ifade eder. Buna mukabil, Vezîrü't-Tenfîz, sınırlı yetkilere sahip olup daha çok yürütme işleviyle sorumlu bir memur konumundadır. Bu vezir türü, halifenin kararlarını uygulamakla yükümlü olup bağımsız karar alma yetkisine sahip değildir.[129]

---

[126] Şihâbü'd-Dîn İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb* (yy., ts.), 3/286
[127] Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 27-33
[128] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 27-33.
[129] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 27-33.

Mâverdî, her iki vezirlik türü için ayrı ayrı görev tanımları yapmakta ve bu görevlerin sınırlarını ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Ayrıca, vezirlik makamına getirilecek kişilerin sahip olması gereken vasıflara da değinmekte; bu bağlamda adalet, ehliyet, güvenilirlik ve idari yetkinlik gibi niteliklerin altını çizmektedir. Vezirlik kurumuna ilişkin yaklaşımı ise çoğu zaman nasihatvârî bir üslup taşır. Bu yönüyle eser, hem teorik bir siyaset felsefesi metni hem de pratik yönü ağır basan bir idarî el kitabı niteliği taşımaktadır. Mâverdî, Abbâsî siyasal yapısı içinde vezirlik kurumunu sistematik bir şekilde ele alarak bu makama dair dinî, ahlâkî ve idarî ölçütleri ortaya koymuş; vezirlik müessesesinin İslâm devlet geleneğindeki yerini belirginleştirmiştir.[130]

2.2.1. Tefvîz Vezirliği ve Kur'ânî Temellendirme

Halife veya hükümdarın yönetimle ilgili yetki ve sorumluluklarının önemli bir kısmını devrettiği, çoğu zaman siyasi ve idari meselelerde fikirlerine başvurduğu vezirlik türüne tefvîz vezirliği denir. Bu vezirlik türünde vezir, devlet işlerinde geniş yetkilere sahip olmakla birlikte, nihai otoriteyi elinde bulunduran halifenin vekili konumundadır.[131]

Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserinde tefvîz vezirliğini, halifenin yükünü hafifletmek ve devletin işleyişini daha düzenli bir şekilde yürütmek amacıyla tesis edilen bir makam olarak değerlendirir. Vezirin yetki alanı; atama, azil, vergi toplama, güvenlik sağlama ve savaş-barış kararları gibi temel idarî konuları kapsar. Ancak bu yetkiler, halifenin genel otoritesi çerçevesinde kullanılmakta olup, vezir halifenin mutlak bir eşiti değil, yetkili bir yardımcısıdır.[132]

Tefvîz vezirliğinin meşruiyetini temellendirmek amacıyla klasik literatürde Hz.Musa'nın duası sıklıkla referans gösterilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in Tâhâ Sûresi'nde geçen şu ayetler, bu anlayışa delil niteliğinde kabul edilir: "Bana kendi ailemden bir vezir ver. Kardeşim Hârûn'u (ver). Onunla sırtımı kuvvetlendir. Onu işimde ortak kıl."[133]

Bu ayetlerde Hz. Musa'nın, görevinde kendisine yardımcı olması için kardeşi Hârûn'u Allah'tan vezir olarak istemesi, İslâm siyaset düşünürleri tarafından vezirlik kurumunun meşruluğuna dair sembolik ve tarihî bir temel olarak değerlendirilmiştir. Buna göre, bir peygamber için dahi yardımcıya ihtiyaç duyulmuşsa, bir halifenin veya

[130] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 31.
[131] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 31.
[132] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 31.
[133] et-Tâhâ 20/29-32.

sultanın da aynı şekilde liyakatli bir yardımcıya, yani vezire ihtiyaç duyması tabii karşılanmalıdır.[134]

Tefvîz veziri, toplumun ihtiyaçlarını karşılamada ve kamu işlerinin yürütülmesinde aktif rol oynayan, ancak halifenin yetkilerini paylaşmayan bir icra görevlisidir. Bu bağlamda vezirlik makamı, otoritenin dağıtılması değil, yönetimin etkinliğinin artırılması amacıyla oluşturulmuş bir kurumdur.[135]

2.2.2. Tefvîz Vezirliğinde Aranan Şartlar ve Nitelikler

Tefvîz veziri, halifenin birçok yetkisini devrettiği ve devletin temel işleyişinde önemli rol üstlenen bir makamdır. Mâverdî'ye göre, bu denli geniş yetkilerle donatılmış bir görevliye, halifelik dışında, halifede aranan tüm nitelikler gereklidir. Bu bağlamda, tefvîz vezirinde bulunması gereken temel şartlar hem ilmî hem de idarî yeterlilikleri kapsamaktadır.[136]

Her şeyden önce, vezirin düşünce yapısı açık, isabetli ve kabul edilebilir olmalıdır. Fikir ve kararları, devlet yönetimi açısından uygulanabilir düzeyde bir açıklık ve sağduyu içermelidir. İslâm hukukunda müctehid derecesinde bilgi sahibi olması, onun dinî ve idarî işlerde doğru hüküm verebilmesini sağlar.[137] Sadece genel idareye değil, özellikle cihat, savaş hukuku ve haraç vergisi gibi karmaşık alanlarda da yetkinlik göstermesi beklenir.[138]

Mâverdî, vezirin ihtiyaç hâlinde işlerini kolaylaştırmak ve yürütmek için yardımcılar tayin edebileceğini kabul eder. Ancak bu yardımcıların da vezirde aranan ilmî ve ahlâkî yeterliliklere sahip olmalarıgerektiğini vurgular. Vezirin bilgi, ahlak ve yönetim becerileri bakımından eksik olması durumunda ise devlet işlerinde bozulma, yavaşlama ve kargaşa kaçınılmaz olacaktır.[139]

Bu bağlamda, Abbâsî halifesi Me'mûn'un vezir atamak için bir yakınına gönderdiği mektup, ideal vezir tipine dair dikkate değer bir örnek sunar. Bu mektupta vezir şöyle tanımlanır:

"Ben işlerimin idaresi ve yürütülmesi için her türlü üstün vasfı ve şartı şahsında toplamış bir kimseyi seçtim. O, yaratılış ve huy bakımından iffetli, yolunda doğru, edebi

[134] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 31.
[135] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 26.
[136] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 25-32.
[137] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 27-28.
[138] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 29-30.
[139] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 31.

güzel, tecrübesi kuvvetli bir şahıstır. Sırlarımı saklayacak güvenilirliğe sahiptir. Elinde işler başarıyla yürür. Yumuşak huyludur, ilimle konuşur. Bakışıyla maksadı anlayabilir. Onda komutanların cesareti, filozofların hikmeti, âlimlerin tevazusu, fakihlerin anlayışı vardır. Kendisine iyilik edildiğinde teşekkür eder, kötülüğe uğradığında sabreder. Gelecek çıkar uğruna bugününü satmaz. Güzel konuşması ve tatlı diliyle halkın gönlünü kazanır."[140]

Bu tür vasıflar bir yöneticide toplandığında hem yönetim mekanizması hem de yönetilen kesim sağlıklı bir yapıya kavuşur. Ancak bu yüksek niteliklerin yerine zayıf vasıflar gelirse, vezirin uygulamaları verimsizleşir ve devlet işleyişi zarar görür. Mâverdî'nin ortaya koyduğu bu şartlar her ne kadar doğrudan şer'î hükümlerle sınırlı olmasa da, kamu yararı ve toplum düzeninin sağlanması açısından dinî ilkelerle uyumlu siyasi ve idarî ölçütler olarak değerlendirilmektedir.[141]

2.2.3. Vezir Atamasının Şartları ve Hukukî Niteliği

İslâm siyaset düşüncesinde vezirlik, yalnızca bir idarî görev değil, aynı zamanda hukuki bağlayıcılığı olan bir yetki devri anlaşması niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda, halifenin bir kişiyi vezir olarak atayabilmesi için hem atanan şahsın gerekli nitelikleri taşıması hem de atamanın açık ve kesin ifadelerle gerçekleştirilmesi gerekmektedir.[142]

Vezir olacak kimsede bulunması gereken vasıfların tamamı mevcut olsa dahi, bu kişinin fiilen vezir olarak görevlendirilmiş sayılabilmesi için halife tarafından yapılan atama beyanının sarih, açık ve bağlayıcı olması zorunludur. Zira vezirlik, tek taraflı bir niyet beyanıyla değil, belirli kurallara bağlı olarak yürürlüğe giren karşılıklı rızaya dayalı bir akit mahiyetindedir. Bu doğrultuda, halifenin bir kimseye fiilen vezirlik yetkileri kullandırması veya onun bu yönde hareket etmesine sessiz kalması, söz konusu şahsın hukuken vezir sayılmasını sağlamaz.[143]

Mâverdî'ye göre, vezirliğin geçerli bir şekilde tesis edilebilmesi için iki temel şart bulunmaktadır:

1. Kesin ve açık bir görevlendirme ifadesi

---

[140] Abdürrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, Celâlüddîn, *Târîhu'l-Hulefâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 339.
[141] Rosenthal, Erwin, *Political Thought in Medieval Islam*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1958), 50-53.
[142] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 26-27.
[143] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 28.

2. Genel yetki devri (nâiblik) ile görev kapsamının belirlenmesi.[144]

Bu iki unsurun varlığı, vezirin meşruiyetini ve görev sınırlarını hukuken belirler. Aksi hâlde atama işlemi zımnî (örtük) kalır ve vezirin devlet adına icra ettiği yetkiler geçersiz ya da tartışmalı olabilir. Vezirlik yalnızca ehliyet ve liyakat meselesi değil, aynı zamanda hukukî bir protokole bağlıdır. Bu nedenle, vezir atamaları, hem ahlâkî hem de hukuki çerçevede yürütülmeli, açık atama beyanları ile kurumsal yapı korunmalıdır.[145]

2.2.4.Vezirlik Akdinde Yetki Belirlemesinin Hukukî Önemi

Vezirlik görevi, yalnızca genel bir yönetim niyetiyle ya da örtük bir ifadeyle bir kimseye tevdi edilemez. Zira sadece genel bir fikirle bir kişiye yönetim sorumluluğu verilmişse, bu durum ancak sınırlı yetkilere sahip bir nâiblik anlamına gelir. İçeriği açıkça tanımlanmamış, muğlak veya yoruma açık bir yetkilendirme ise vezirlik gibi yüksek icra yetkisi içeren bir makamı oluşturmaz. [146]

Nitekim sadece belirli bir işin yapılması ya da geçici bir görevin devri gibi durumlar, vezirlik akdinin meydana gelmesi için yeterli değildir. Vezirliğin hukuken geçerli olabilmesi için iki temel unsurun birlikte bulunması gerekir. Bunlardan ilki, verilen yetkinin hem genel (umûmî) hem de özel (hâss) nitelikte olmasıdır. İkincisi ise bu yetkilendirmenin, tereddüde yer bırakmayacak şekilde açık ve bağlayıcı bir sözlü beyanla gerçekleştirilmesidir. Bu iki şartın bir arada bulunması durumunda, vezirlik akdi hukukî bir geçerlilik kazanır ve atama işlemi meşru kabul edilir. [147]

2.2.5. Vezirliğin Akdi: Atama İfadeleri ve Hukukî Geçerlilik Sorunu

Vezirliğe dair atama sözleşmeleri, çoğunlukla açık ve kesin beyanlarla gerçekleştirilmelidir. Örneğin, “Seni kendime vezir tayin ettim” ya da “Seni kendime nâib tayin ettim” gibi ifadeler, vezirlik görevinin açıkça verildiğini gösterir ve hem genel yetkiyi hem de özel temsil (nâiblik) yetkisini kapsar. Bu tür ifadeler, vezirlik yetkisinin hukuken kazanıldığını ve görev çerçevesinin belirlendiğini ifade eder.[148]

Buna karşılık, “Bana ait olan şeylerde bana nâib ol” şeklindeki sözler ise yoruma açıktır. Bu durumda bazı hukukçular, söz konusu ifadenin vezirliğe delalet ettiğini ve genel yetki ile özel bir vekâlet ilişkisini birlikte taşıdığını savunur. Ancak başka bir görüşe

[144] Mâverdî, *el- Ahkâmu’s-Sultâniyye*, 29.
[145] Mâverdî, *el- Ahkâmu’s-Sultâniyye*, 29.
[146] Mâverdî, *el- Ahkâmu’s-Sultâniyye*, 27.
[147] Mâverdî, *el- Ahkâmu’s-Sultâniyye*, 27.
[148] Mâverdî, *el- Ahkâmu’s-Sultâniyye*, 25.

göre bu ifade, vezirlik sözleşmesinin oluşması için yeterli değildir. Çünkü bir sözleşmenin geçerli sayılabilmesi için yalnızca lafzen yapılması değil, aynı zamanda yetkilendirme (müsaade) işleminin de açık şekilde gerçekleşmesi gerekir.[149]

Genel olarak, sözleşme niteliği taşıyan bu tür ifadelerin hukuken geçerli sayılabilmesi, sözleşmenin akdinden sonra yürürlüğe konulmasını gerektirir. Eğer halife yalnızca "Bana ait hususlarda seni nâib tayin ettim" şeklinde bir ifade kullanmışsa, bu durumda vezirlik yetkisi doğmuş kabul edilir. Çünkü bu ifade hem sözleşme niteliği taşır hem de uygulamaya imkân veren bir alan sunar. Ancak sadece "Bana ait şeylere bak" denilmesi hâlinde, bu bir görev tanımı gibi değerlendirilir; vezirlik sözleşmesi oluşmuş sayılmaz. Zira bu tür ifadelerde, vezirliğin gerektirdiği kesinlik ve bağlayıcılık yoktur. Sözleşmelerde olasılık taşıyan ve yoruma açık ifadelerin bulunmaması esastır.[150]

2.2.6. Vezâret Kavramının Etimolojisine Dair Mâverdî'nin Görüşü

Mâverdî'ye göre "vezâret" kelimesinin kökeniyle ilgili üç farklı etimolojik izah mümkündür. Bunlardan ilki, vizr (وِزْر) yani "yük" köküdür. Bu görüşe göre vezir, hükümdarın omuzundaki yükün bir kısmını paylaşarak ona yardımcı olan kişidir. İkinci ihtimal, ezr (أَزْر) kelimesinden türediğidir. Bu kelime "sığınak" anlamına gelir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de "Hayır! Sığınacak hiçbir yer yoktur." [151] şeklindeki ayette bu anlam açıkça görülmektedir. Üçüncü ihtimal ise yine ezr kökünden gelmekle birlikte "arka" veya "sırt" anlamına dayanır. Bu açıklamaya göre vezir, hükümdarın arkasını yasladığı, ondan güç aldığı bir destek unsurudur; nasıl ki beden gücünü sırttan alıyorsa, hükümdar da yönetim gücünü veziri vasıtasıyla pekiştirir.[152]

Mâverdî, bu üç etimolojik açıklamanın her birinin anlam bakımından geçerli olduğunu belirtir ve bunlardan herhangi birinin diğerlerine kıyasla anlam üstünlüğü taşımadığını ifade eder. Bu durum, vezâret kavramının hem yük paylaşımı hem koruyuculuk hem de destekleyicilik yönlerine işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

2.2.7. Mâverdî'ye Göre Tefvîz Vezirinin Görev ve Yetki Alanı

Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserinde tefvîz vezirliğini geniş yetkilerle donatılmış bir makam olarak ele alır. Tefvîz veziri, icra, yargı ve maliye gibi temel devlet

[149] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye,* 26.
[150] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye,* 27.
[151] el-Kıyâme 75/11.
[152] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye,* 24.

işlerinde yetki sahibidir; ancak bu yetkiler, mutlak bir otorite anlamına gelmez. Hükümdarla arasındaki farkı belirginleştirmek amacıyla bazı istisnai durumlar ortaya konmuştur.[153]

İlk olarak, tefvîz veziri devlet işleri konusunda geniş bir insiyatif sahibi olsa da, bazı atama ve tayin işlemlerinde hükümdarın mührü veya onayına başvurması gerekir. Bu bağlamda, vezir ile hükümdar arasında düzenli bir istişare mekanizmasının bulunması önemlidir.[154] İkinci olarak, devletin nihai ve en yüksek otoritesi hükümdar olduğu için, zaman zaman vezirin icraatlarını denetleme ve gerektiğinde müdahale etme yetkisine sahiptir.[155]

Mâverdî'ye göre tefvîz vezirinin görev ve yetkileri şunlardır:

1. Tek başına hüküm verebilir.
2. Kadı (hâkim) tayin edebilir.
3. Mezâlim mahkemelerine başkanlık edebilir.
4. Olağanüstü yargı süreçlerinde karar verebilir.
5. Halkın şikâyetlerini dinler ve gerektiğinde temsilciler atayabilir.
6. Askerî faaliyetleri sevk ve idare eder; savaş için kumandan tayin edebilir.
7. Gerekli gördüğü durumlarda belirli görevleri yardımcılarına devredebilir.[156]

Ancak tüm bu yetkilere rağmen, tefvîz vezirinin yetkisi üç önemli konuda sınırlıdır:

- Veliaht tayini: Hükümdar, kendisinden sonra gelecek halefini belirleyebilir; bu yetki yalnızca ona aittir.
- Görevden feragat: Hükümdar, halkın talebi doğrultusunda kendi görevinden feragat edebilir; tefvîz vezirinin böyle bir insiyatifi yoktur.
- Yetki çatışması durumları: Hükümdar, tefvîz vezirinin görevlendirdiği bir kişiyi görevden alabilir; ancak tefvîz veziri, hükümdarın azlettiği bir kişiyi yeniden göreve getiremez.[157]

[153] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 23-25.
[154] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 24.
[155] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 25.
[156] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 26-28.
[157] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 30-32.

Bu istisnalar haricinde, tefvîz vezirinin devlet adına yaptığı tüm işlemler hukuken geçerlidir. Hükümdarın doğrudan izni olmasa dahi, tefvîz vezirinin yaptığı icraatlar muteber sayılır.[158] Ancak, vezirin belirli alanlarda (örneğin vali atamaları veya askerî hazırlıklar gibi) yaptığı işlemler hükümdar tarafından iptal edilebilir.[159] Bu durumda hükümdar, vali atamasını değiştirebilir, askeri sevk planını yeniden düzenleyebilir veya daha uygun bulduğu yeni bir yöneticiyi görevlendirebilir.

Eğer hem hükümdar hem de tefvîz veziri aynı göreve bir yönetici atarsa, ilk yapılan atama geçerli olur.[160] Bu bağlamda birkaç olasılık ortaya çıkar:

- Hükümdar ilk olarak bir kişiyi göreve atamışsa, tefvîz vezirinin sonraki ataması geçersiz sayılır.
- Tefvîz veziri önce atama yapmış, hükümdar da bu durumu bilerek sonradan atama yapmışsa, hükümdarın tercihi geçerli olur.
- Hükümdarın, tefvîz vezirinin yaptığı atamadan haberi yoksa, tefvîz vezirinin yaptığı atama geçerli, hükümdarınki ise geçersiz kabul edilir.[161]

Bazı Şâfiî âlimlerine göre, eğer hükümdar, vezirin daha önce bir görevlendirme yaptığını bildiği hâlde kendisi de atama yaparsa, vezirin atadığı kişinin azledildiği açıkça belirtilmediği sürece yeni görevlendirme geçerli olmaz.[162] Ancak hükümdar açıkça "Vezirin atadığı kişiyi azlettim" derse, bu durumda ilk atama geçersiz sayılır.[163]

Eğer iki farklı atama aynı görevi birlikte yürütebilecek nitelikteyse, her iki yöneticinin görevlendirilmesi de geçerli olabilir.[164] Fakat aynı görevin birden fazla kişi tarafından yürütülmesi mümkün değilse, hükümdarın tercihi esas alınarak yalnızca bir yönetici görevde bırakılır.[165] Bu tür durumlarda tefvîz veziri, hükümdarın atamasına öncelik tanır ve kendi atadığı kişiyi görevden alır. Çünkü hükümdarın tayin ettiği kişiyi azletmek uygun ve münasip bir yol değildir.[166]

2.2.8. Tenfîzî Vezirlik Kurumu ve Mâverdî'nin Kavramsal Sistemi

[158] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 32.
[159] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 32-33.
[160] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 33.
[161] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 34.
[162] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 34.
[163] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 34-35.
[164] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 34.
[165] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 35.
[166] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 34.

Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserinde genellikle hükümdara "halife" unvanıyla hitap ederken, tenfîzî vezirlik bağlamında hükümdara "İmam" şeklinde, Şiî literatürde kullanılan bir ifadeyle seslenmiştir. Bu terminolojik tercih, Mâverdî'nin hayat hikâyesi ve görev yaptığı siyasi ortam bağlamında değerlendirilebilir. Yâkût el-Hamevî'ye (ö. 626/1228) göre, Mâverdî'nin zekâ ve kabiliyeti nedeniyle Büveyhî hükümdarları arasında saygı görmüştür.[167] Ayrıca, Mâverdî'nin Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh ile Büveyhî yöneticileri arasında sefareti dolayısıyla bulunması, "İmam" ifadesinin tercih edilmesinde etkili olmuş olabilir.[168]

Görev ve sorumluluk açısından tenfîzî vezirlik, tefvîzî vezirliğe kıyasla daha sınırlı yetki ve görev alanına sahiptir. Tenfîzî vezir, yalnızca hükümdarın talimatlarına uygun hareket etmekle yükümlüdür. Bu makam, hükümdar ile halk ve diğer yöneticiler arasında bir köprü işlevi görür. Tenfîzî vezir, hükümdarın emirlerini yerine getirir, buyruklarını uygular ve emredilen işleri zabt eder. Ayrıca yöneticilerin atamalarını, askerlerin donanımlarını hükümdara bildirir ve önemli gelişmeleri iletir.[169]

Tenfîzî vezir, doğrudan yönetici ya da gözlemci değil, daha çok hükümdarın emirlerinin icrasından sorumlu bir uygulayıcıdır. Eğer tenfîzî vezirin düşünceleri ve tavsiyeleri isteniyorsa, bu durum "Özel Vezirlik" olarak adlandırılır; aksi hâlde ise "Vezâret-i Vâsıta" veya "Sefâret" gibi terimlerle ifade edilir.[170]

Atama açısından tenfîzî vezirlikte hükümdarın müsaadesi yeterlidir; zorunlu bir atama prosedürü veya özgürlük ve ilim gibi nitelikler aranmamaktadır. Tenfîzî vezirin yönetme ve atama gibi yetkileri bulunmadığından, bu tür vasıfların aranması anlamını yitirir.[171]

Tenfîzî vezirin iki temel görevi şunlardır:

1. Hükümdara saygı göstermek ve onun buyruklarını yerine getirmek.
2. Hükümdarın emirlerini icra etmek ve gerçekleştirmek.[172]

Bu misyonu yürütürken tenfîzî vezirin yedi temel özelliğe sahip olması gerekir:

[167] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 4/88.
[168] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 22-23.
[169] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 20.
[170] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 23.
[171] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 24.
[172] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 25.

1. **Emanet:** Hükümdarın güvenini suiistimal etmemek ve görevinde doğruluğu esas almak.
2. **Doğru Sözlülük:** Devlet işleriyle ilgili her türlü beyanatta dürüst olmak.
3. **Tamâhkar Olmamak:** Rüşvet ve benzeri kötü alışkanlıklardan uzak durmak, devlet işlerini aksatmamak.
4. **İnsanlara Düşmanlık ve Kin Beslememek:** Kin ve düşmanlık duygularından arınmış olmak.
5. **Sağlam Hafıza:** Hükümdara verilen bilgileri doğru ve eksiksiz aktarmak.
6. **Zekâ ve Anlayış Sahibi Olmak:** Hükümdarın emirlerine şüpheyle yaklaşmamak, devlet işlerinin aksamasını engellemek. Bu husus Abbâsî halifesi Me'mûn'un veziri Muhammed b. Yezdâd tarafından şöyle ifade edilmiştir: *"İnsanın maksadının isabetliliği, sözünün ruhudur. Şayet maksadında hata ederse bu ne kötü bir ölümdür. İnsan kalbi, sözü saklamadan ne kadar uzak olursa, uyanıklığı âlemlere derin bir uykudur, zarardır."*[173]
7. **Zevk ve Sefahatten Uzak Olmak:** Nefsani arzulardan ve hilekârlıktan uzak durmak; çünkü bunlar doğru düşünmeyi engeller. Rasulullah (s.a.v.) şöylebuyurmuştur:
   "Senin bir şeyi sevmen, seni kör ve sağır yapar."[174]

Eğer tenfîzî vezir, hükümdarın düşüncelerine katılım sağlıyor ve danışmanlık yapabiliyorsa, bu durumda sekizinci özellik olan tecrübe de aranmaktadır. Tecrübe, fikirlerin yapıcı olmasını ve alınacak önlemlerin sağlamlığını sağlar. Fakat tenfîzî vezir sadece emirleri yerine getiriyorsa tecrübe şartı aranmaz. Yalnızca belli bir tecrübe edinmiş olmak, danışman vezirlik için yeterlidir.[175]

2.2.9. Kadınların Vezâret Görevine Uygun Olmaması

Mâverdî'ye göre vezâret makamı, yapısı itibarıyla süreklilik, vakar ve yüksek seviyede tahammül gerektiren bir görevdir. Bu sebeple, kadınların bu göreve getirilmesi uygun görülmemektedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "İşlerini

[173] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye,* 27-28.
[174] Ebu'l-Ferrâh el-Buhârî, *Edebü'l-Müfred*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kâtib (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1963), "Edebü'l-Müfred", 733 (no: 1501).
[175] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye,* 30.

kadınlara bırakan topluluklar asla kurtuluşa eremez."[176] Bu hadise dayanarak Mâverdî, kadınların vezirlik gibi yüksek sorumluluk gerektiren yönetsel görevlere tayin edilmesini doğru bulmaz. Zira kadınlar, doğaları gereği bu tür görevlerin gerektirdiği özellikleri taşıma konusunda yeterli bir kudrete sahip değildirler. Özellikle de kamu yönetimine ilişkin vazifelerde görev almaları, onların menfaatlerine aykırı sonuçlar doğurabilir.[177]

2.2.10. Zımmîlerin Vezaret Görevi Üstlenmeleri

Mâverdî'nin vezirlik tasnifi bağlamında, zımmîlerin tefvîz veziri (tam yetkili vezir) olmaları mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte, tenfîz vezaretine (görev yürütme vezareti) dair belirlenen şartlar dikkate alındığında, zımmîlerin bu makama getirilebileceği kabul edilmektedir. Zira tenfîz vezirliğinde esas olan, halifenin iradesini uygulamak ve idarî işleri yürütmektir; bu bağlamda dînî yetkinlik aranmamaktadır. Bu nedenle zımmî bir şahsın tenfîz veziri olarak görevlendirilmesinde fıkhî bir engel bulunmamaktadır. Ancak tarihsel örnekler incelendiğinde, zımmîlerin bu görevde uzun süreli olarak yer alabildiklerine dair güçlü verilere rastlanmamaktadır[178]

2.2.11. Tefvîz ve TenfîzVezâretlerinin Karşılaştırılması: Görev ve Yetki Farklılıkları

Abbâsî döneminin idarî teşkilat yapısında önemli bir yer tutan vezirlik kurumu, Mâverdî'nin tasnifine göre iki ana kategoriye ayrılmıştır: tefvîz (tam yetkili) vezirliği ve tenfîz (görev yürütme) vezirliği. Bu iki vezaret tipi, görev, yetki ve nitelik bakımından çeşitli açılardan birbirinden ayrılmaktadır.

İlk olarak, tefvîz vezirliği, geniş ve bağımsız bir icra alanına sahiptir. Tefvîz veziri, doğrudan hüküm verebilir; hatta olağanüstü yargı organları olan mezâlim mahkemelerine başkanlık edebilirken, tenfîz vezirinin bu tür yargı yetkileri bulunmamaktadır. Yine, tefvîz veziri, taşra yöneticilerini atama, orduyu sevk ve idare etme, devlet hazinesinden harcamada bulunma ve vergi toplama gibi yetkilere sahiptir. Buna karşın, tenfîz vezirinin bu alanlarda herhangi bir tasarruf yetkisi yoktur; görevleri daha çok halifenin kararlarını uygulama ve yürütme ile sınırlıdır.[179]

[176] Tirmizî, "Fiten", 75 (no: 2262).
[177] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 23.
[178] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 32.
[179] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 32.

Bunun yanı sıra, iki vezaret tipi arasında şahsî nitelikler bakımından da dikkat çekici farklar bulunmaktadır. Tefvîz veziri için özgürlük şartı aranırken, tenfîz vezirinde böyle bir şart bulunmamaktadır. Aynı şekilde, tefvîz vezirinin Müslüman olması zaruri iken, tenfîz vezirliği için gayrimüslim (özellikle zımmî) bir kişinin görevlendirilmesi mümkün görülmüştür. Ayrıca, tefvîz vezirinin şer'î hükümler, savaş hukuku, kamu hukuku ve vergi hukuku gibi temel İslâmi ilimlerde yetkin olması beklenirken, tenfîz veziri için böyle bir ilmî yeterlilik aranmaz.[180]

Bu temel ayrımlar dikkate alındığında, tefvîz vezirliği ile tenfîz vezirliği arasındaki görev, yetki ve şahsî yeterlilik farklarının belirgin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, belirtilen farkların dışında kalan bazı idarî alanlarda iki vezaret tipi arasında yetki ve sorumluluk bakımından bir eşitlik söz konusudur.[181]

2.2.12. Tek veya Çoğul Olarak Tenfîz Veziri Görevlendirmek

Hükümdar, halkın iş ve meşguliyetlerini yürütmek üzere bir veya birden fazla tenfîz veziri görevlendirebilir. Ancak tefvîz veziri (tam yetkili vezir) bakımından durum farklıdır; İslâm devletinde birden fazla tefvîz veziri bulunması mümkün değildir. Nasıl ki bir İslâm devletinde iki hükümdar olamazsa, aynı şekilde iki tefvîz veziri de bir arada görev yapamaz. Bu durum, devlet işlerinde devamlı anlaşmazlıklar ve muhalefetlere yol açar. Mâverdî bu durumu Kur'ân-ı Kerîm'den şu ayetle destekler: "Eğer göklerde ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, bunların ikisi de muhakkak ki harap olup gitmişti."[182]

Hükümdarın iki tefvîz veziri görevlendirmesi halinde ortaya çıkan karmaşık durumlar üç başlık altında incelenebilir:

1. **Aynı Görev İçin İki Tefvîz Veziri:** Her iki vezir de aynı göreve atanmışsa, bu görevlendirme uygun değildir. Eğer aynı anda atanmışlarsa her ikisinin de görevi geçersiz sayılır. Ancak atamalar farklı zamanlarda yapılmışsa, ilk atamanın geçerliliği kabul edilir ve sonradan yapılan atama geçersizdir. Sonradan göreve gelenin yaptığı işlemler hukuken geçersiz sayılır. Ancak görevden alınmadan önceki icraatları hukuken muteberdir ve herhangi bir sorun yaratmaz.

[180] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 31-32.
[181] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 32.
[182] el-Enbiyâ 21/22.

2. **Ortak Görev Yürütme:** İki tefvîz veziri, işleri müştereken yönetebilir ve birlikte hareket edebilirler. Böyle durumlarda ortak alınan kararlar geçerlidir. Fakat aralarında uyuşmazlık çıkarsa, her iki karar da geçersiz olur ve nihai karar hükümdara aittir; hükümdar bu konuda tek başına karar verebilir ve vezirlerin görüşünü almadan bunu gerçekleştirebilir. Bu uyuşmazlık hali özellikle tefvîz vezirliğe özgüdür. Ortak karar alınan durumlarda anlaşmazlık, daha sonra sağlanan uzlaşı ile giderilebilir; aksi halde başkalarının görüşüne katılmak, önceki tutumdan vazgeçmek anlamına gelir ve hoş karşılanmaz.
3. **Görevlerin Paylaştırılması:** İki tefvîz veziri, görev alanları bakımından birbirinden ayrılmış şekilde çalışabilirler. Bu takdirde görev paylaşımı iki şekilde olabilir: Coğrafi veya idari alanlar bazında ayrım; örneğin biri doğu vilayetlerinden, diğeri batı vilayetlerinden sorumlu olabilir. Fonksiyonel ayrım; bir vezir savaş ve savunma işleriyle ilgilenirken, diğeri vergi ve maliye işlerini yürütebilir. Bu şekilde yapılan görev taksimi geçerli sayılır. Ancak vezirlerin birbirine zıt görevlerle atanması mümkün değildir; her ikisi de yönetici olarak görev yapabilir. Tenfîz vezirliği makamında, idari hiyerarşide her iki vezirin yetkileri geçerlidir ve atamaları kabul edilir; aralarında yetki çatışması söz konusu olmaz.[183]

2.2.13. Tefvîzî ve Tenfîzî Vezirliklerin Görev ve Yetki Alanları

Hükümdar, hem tefvîzî veziri hem de tenfîzî veziri görevlendirebilir. Tefvîzî vezir, gerçek güç ve yetkiyi elinde bulunduran idari makam iken, tenfîzî vezirin görev ve sorumlulukları yalnızca hükümdarın buyruklarını yerine getirmekle sınırlıdır. Tenfîzî vezir, herhangi bir yönetici atama veya görevden alma yetkisine sahip değildir; buna karşın, tefvîzî vezir bu tür atama ve azletme yetkilerini kullanabilir.[184]

Hükümdar, tefvîzî vezirin görevlendirdiği yöneticileri doğrudan görevden alamaz; ancak tenfîzî vezirin görevdeki tasarrufları tamamen hükümdarın iznine tabidir. Tefvîzî vezir, hem kendi görevlendirdiği hem de başkalarının tayin ettiği yöneticilere emir verebilir, onlara görev ve sorumluluklar tevdi edebilir ve uygulamalarını kabul edebilir.

[183] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 32.
[184] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 33.

Bununla birlikte, hükümdarın genel ve özel buyrukları devlet hizmetinde kesin ve bağlayıcıdır.[185]

Tefvîzî vezirin görevden alınması, onun atadığı tüm görevlilerin de görevden alınması anlamına gelirken, tenfîzî vezirin görevden alınması bu vezirin yardımcılarının veya yöneticilerinin görevine etkide bulunmaz. Tenfîzî vezir, yardımcı atayamaz; zira yardımcı tayini bir atama işlemidir ve bu yetki yalnızca hükümdara veya tefvîzî vezire aittir. Eğer hükümdar, tefvîzî vezirin atama yetkisini elinden almışsa, tefvîzî vezir atama yapamaz; ancak bu yetkiyi kendisine vermişse, atama yapabilir. Tenfîzî vezirin temel özelliği, hükümdarın buyruklarına göre hareket etmesidir.[186]

Mâverdî, yaşadığı dönemde yeni fethedilen bölgelerde idarenin sürdürülebilmesi için o bölgenin liderine bir yardımcı tayin edilmesini gerekli görür. Bu lider, idari işlerin yürütülmesi için kendi vezirini atayabilir; böylece bu vezirin kararları, hükümdarın vezirinin kararlarına benzer nitelik taşır. Tefvîzî ve tenfîzî vezirliklere ilişkin kurallar ve uygulamalar, bu yeni fetih bölgelerde de aynen geçerlidir.[187]

2.3. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Yaşadığı Zaman Dilimi ve Eğitimi

Hanbelî mezhebine mensup önemli fakihlerden biri olan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın tam adı Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin b. Halef b. Ahmed el-Ferrâ şeklindedir.[188] "el-Ferrâ" nisbesi, onun kürk ticaretiyle meşgul olmasından kaynaklanmaktadır.[189] Kaynaklarda yaygın olarak "Ebû Ya'lâ" künyesiyle anılmaktadır.[190]

2.3.1. Doğumu, Dönemi ve Yetişme Süreci

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 27 veya 28 Muharrem 380 / 26-27 Nisan 990 tarihinde Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Abbâsî halifeleri Kâdir-Billâh (ö. 422/1031) ve Kâim-Biemrillâh (ö. 467/1075) dönemlerinde yaşamış, ilmî hareketliliğin oldukça yoğun olduğu bir ortamda yetişmiştir. Babası Ebû Abdullah, dönemin tanınmış âlimleri arasında

[185] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 33.
[186] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 34.
[187] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 34.
[188] İbnü'l-Cevzî, *Menâḳıbü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Dâru'r-Risâle, 1999), 343.
[189] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Muassasetu'r-Risâle 1980), 303.
[190] İbn Receb el-Hanbelî, *Zeylü Ṭabaḳâti'l-Ḥanâbile*, nşr. Abdürrahman b. Süleyman el-Üceylî – Muhammed Hâmid el-Fıkî (Medine: Mektebetu'l-Kâsımî, 1973), 121.

yer almakta olup, Ferrâ ilk eğitimini küçük yaşlarda ondan almıştır. Ancak henüz on yaşında iken, 390/999 yılında babasını kaybetmiştir.[191]

Anne tarafından dedesi de devrinin seçkin âlimlerinden biri olan Ferrâ, ilk derslerini hem babasından hem de dedesinden almıştır.[192] 421 veya 422 yılında dönemin kadı'l-kudâtı Ebû Abdillâh İbn Mâkulâ'nın yanında şahitlik (noterlik) yapması yönünde kendisine bir görev teklifi sunulmuştur. Ancak Ferrâ başlangıçta bu teklifi reddetmiştir. Bu sıralarda İbn Mâkulâ'nın oğlu Zeynüddîn yanında şahitlik yapmakta idi. Ferrâ'nın teklifi kabul etmemesi üzerine, Zeynüddîn Ebü'l-Kâsım, bu görevi İbn Bişrân'a teklif etmiştir. İbn Bişrân daha önce bu vazifeyi reddetmişse de bu kez kabul etmiştir. Halife Kâdir-Billâh 11 Zilhicce 422 (14 Aralık 1031) tarihinde, Zeynüddîn ise 428 yılında vefat etmiştir.[193]

Zeynüddîn'in (Kâdî Ebû Ali) vefatından sonra İbn Mâkulâ, Ebû Mansûr b. Yûsuf ve Ebû Ali b. Cerde'ye Ferrâ'ya bu görevi teklif etmelerini istemiştir. Aynı mezhebe mensup olmaları ve Ferrâ'nın yüksek ilmî liyakatinden dolayı bu iki isim, kendisine tekrar şahitlik yapması yönünde teklifte bulunmuşlardır. Israrlara dayanamayan Ferrâ, nihayet bu görevi istemeyerek de olsa kabul etmiştir.[194]

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1070) ve İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), onun kadı'l-kudât Abdullah ed-Demeğânî'nin yanında da şahitlik yaptığını belirtmişlerdir.[195] İbn Mâkulâ'nın 447/1055 yılında vefat etmesinin ardından, Halife Kâim-Biemrillâh, boşalan Dârü'l-hilâfe ve Harîm kadılığı görevini güven ve itimat duyduğu Ferrâ'ya teklif etmiştir. Ferrâ önce bu görevi kabul etmemiş, ancak daha sonra bazı şartlarla vazifeyi üstlenmiştir. Bu şartlar arasında tören alaylarına ve resmî karşılama merasimlerine katılmamak, saraya çıkmamak ve sorumlu olduğu Nehrü'l-Muallâ ve Bâbü'l-Ezc'deki mahkeme merkezlerine ayda yalnızca birer gün gitmekle yer almıştır. Ferrâ bu şartlar altında Harîm kadılığı görevini kabul etmiş, ardından bu görevine Harrân ve Hulvân kadılıkları da eklenmiştir.[196]

---

[191] İbn Ebî Ya'lâ, *Tabaḳâtu'l-Ḥanâbile*, thk. Abdullah b. Abdurrahman el-Aydın (Riyad: Mektebetu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, 1999), 361-364.
[192] İbn Ebî Ya'lâ, *Tabaḳâtu'l-Ḥanâbile*, 363.
[193] Cengiz Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/254.
[194] İbn Ebî Ya'lâ, *Tabaḳâtu'l-Ḥanâbile*, 364.
[195] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 52.
[196] Cengiz Kallek, "Mâverdî", 28/185.

2.3.2. Vefatı

Hanbelî fakihi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, uzun yıllar ilmî faaliyetlerde bulunduğu Bağdat'ta 19 Ramazan 458 (14 Ağustos 1066) tarihinde vefat etmiştir. Naaşı, dönemin önde gelen Hanbelî âlimlerinden Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) de medfun bulunduğu Bâbü'l-Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir. Bu durum, Ferrâ'nın ilmî mirasının Hanbelî mezhebi içerisinde gördüğü itibarı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nitekim öğrencileri ve takipçileri tarafından onun bu ilmî konumuna vurgu yapılmış, eserleri asırlar boyunca Hanbelî usulü ve fıkhının temel referansları arasında yer almıştır.[197]

2.3.3. Eğitim Hayatı ve İlmî Yetişimi

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), ilmî hayatına ilk olarak babası ve dedesinden aldığı derslerle başlamıştır. Babasının vefatından sonra Bağdat'taki Dâru'l-Kazz denilen bölgeye yerleşmiş ve burada ilim tahsiline devam etmiştir. Hanbelî mezhebine olan temayülü henüz on yaşında başlamış; bu dönemde Hırakî'nin *Muhtasar* adlı eserinden bazı bölümleri kendisine okutan İbn Mukdeha adında bir âlimle tanışmıştır. Ferrâ, bu hocasının yanında fıkıh eğitimini sürdürmüş; daha sonra İbn Mukdeha tarafından Ebû Abdullah b. Hâmid ile tanıştırılmıştır. Ferrâ, hocası İbn Hâmid'in vefatına kadar onun ders halkasında bulunmuş ve ilmî gelişimini onun rehberliğinde tamamlamıştır. Nitekim İbn Hâmid, Ferrâ'nın mezhep içinde önemli bir fıkıh otoritesi haline gelmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.[198]

İbn Hâmid'in vefatından önce onu kendi yerine Ahmed b. Hanbel'in mezhebi üzere fıkıh ve usûl dersleri vermek üzere tayin etmesi, hocasının Ferrâ'ya duyduğu güvenin açık bir göstergesidir. Hocasının vefatından sonra bu görevleri üstlenen Ferrâ, zamanla Hanbelî mezhebi içinde önde gelen bir fakih olarak tanınmış; mezhebe bağlılığını korumakla birlikte, gerektiğinde mezhep imamının görüşlerine aykırı ictihadlarda bulunmaktan da çekinmemiştir.[199]

Ferrâ sadece fıkıh alanında değil, aynı zamanda kırâat-ı aşere, hadis ve diğer dinî ilimlerde de yetkinlik göstermiştir. Bağdat'ta Mansûr Camii'nde, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın minberinde Cuma namazlarından sonra düzenli olarak dersler vermiş, hadis rivayet etmiş ve öğrencilere kıraat öğretmiştir. Ders halkalarında büyük bir

[197] Cengiz Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", 10/254.
[198] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/256.
[199] İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/364-370, 372-374.

kalabalık toplanır; kadılar, kâtipler ve çeşitli resmî görevliler onun ilminden istifade ederdi.[200]

Ferrâ'nın ilim tahsili yalnızca Bağdat'la sınırlı kalmamış, Mekke ve Şam gibi İslâm dünyasının önemli merkezlerinde de çeşitli âlimlerden ders almıştır. Bu seyahatleri sayesinde ilmî birikimini derinleştirmiş ve geniş bir hadis ve fıkıh rivayet ağına ulaşmıştır. Bu yönüyle o, sadece Hanbelî mezhebinin değil, dönemin genel ilmî ortamının da dikkat çeken bir temsilcisi olarak öne çıkmıştır.[201]

2.3.4. Hocaları

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, ilim yolculuğu boyunca dönemin önde gelen birçok âlimden ders almıştır. Onun yetişmesinde etkili olan başlıca hocalar şunlardır:

1. Ebü'l-Kâsım Musa b. İsa es-Sirâc
2. Ebü'l-Kâsım Ali b. Ma'rûf
3. Ebü'l-Kâsım b. Habâbe
4. Ebü't-Tayyib el-Muntâb
5. Ebû Tâhir el-Muhallis
6. Ebü'l-Kâsım İsa b. Ali el-Vezîr
7. Ebü'l-Kâsım b. Süveyd
8. Ebü'l-Kâsım es-Seydalânî
9. İbn Ebî'l-Fevâris
10. Kadı Ebû Muhammed el-Ekfânî
11. Ebû Abdullah en-Nisâbûrî
12. Ebü'l-Hasan el-Hemmâmî
13. Ebü'l-Feth b. Ebî'l-Fevâris[202]

2.3.5. Öğrencileri

[200] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/90-91.
[201] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/254.
[202] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/366-367.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, ders halkalarında pek çok talebe yetiştirmiştir. Onun ilminden istifade eden önemli öğrencilerden bazıları şunlardır:

1. Ahmed b. Ali İbn Sâbit
2. Abdülazîz el-Âsî en-Nahşebî
3. Ömer b. Ebü'l-Hasened-Dâhestânî el-Hayyât
4. Hibetullah b. Abdülvâris eş-Şîrâzî
5. Ahmed b. Hasan b. Hayrûn
6. Ebü'l-Hüseyin el-Bağdâdî
7. Ebû Ali b. el-Bennâ
8. Ebü'l-Vefâ b. Fevâris
9. Ebü'l-Hasen en-Nehrî
10. Ebü'l-Feth Ebü'l-Berekât eş-Şiblî
11. Ali b. Amred-Darîr el-Harrânî[203]

2.3.6. Eserleri

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Hanbelî mezhebine dair fıkıh ve usûl alanlarında kaleme aldığı eserlerle mezhebin sistematikleşmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Onun ilim dünyasına kazandırdığı başlıca eserler aşağıda özetlenmiştir:

1. ***et-Ta'lîku'l-Kebîrfi'l-Mesâili'l-Hilâfiyye Beyne'l-Eimme***: İlmü'l-hilâf alanında yazılmış bu eser, öncelikle Ahmed b. Hanbel ve talebelerinin görüşleriyle diğer mezheplerin benzer yaklaşımlarını ortaya koyar. Ardından muhalif görüşleri sıralar ve Hanbelî mezhebinin delilleriyle mukayese ederek genellikle kendi mezhebinin görüşlerini müdafaa eder. On bir cilt olduğu kaydedilen eserin, İstanbul Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 695) ve Kahire Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de (Fıkhu'l-Hanbelî, nr. 140) yazma nüshaları mevcuttur.[204]
2. ***Kitâbü'r-Rivâyeteynve'l-Vecheyn***: Fürû, usûl-i fıkıh ve akaid olmak üzere üç ana bölümden oluşan bu eserin fürû' kısmı, Abdülkerim b. Muhammed el-Lâhim

[203] İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/375.
[204] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *et-Ta'lîku'l-Kebîrfi'l-Mesâili'l-Hilâfiyye Beyne'l-Eimme* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 695).

tarafından *el-Mesâilü'l-FıkhiyyeminKitâbi'r-Rivâyeteynve'l-Vecheyn* adıyla neşredilmiştir (Riyad 1985). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 1121) bir yazması bulunmaktadır.[205]

3. ***el-Câmi'u's-Sağîr***: Hanbelî fıkhına dair olan bu eser, günümüzde Kuveyt'teki Vizâratü'l-Evkâf arşivlerinde muhafaza edilmektedir.[206]

4. ***Şerhu Muhtasari'l-Hırakî***: Hırakî'nin *el-Muhtasar* adlı fıkıh eserine yazılmış bir şerhtir. Altmış dört bölümden oluşan eserin, Dımaşk Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'de iki ciltlik (nr. 57) ve üç ciltlik (III. cilt nr. 58) olmak üzere iki farklı yazma nüshası mevcuttur.[207]

5. ***el-Udde fî Usûli'l-Fıkh***: Hanbelî fıkıh usûlüne dair yazılmış ilk sistematik eserlerden biridir. Eser, Ahmed Alî el-Mübârekî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1980; Riyad 1414/1993). Müellifin bu eseri *Muhtasaru'l-'Udde* adıyla ihtisar ettiği kaydedilmekteyse de bu muhtasar günümüze ulaşmamıştır.[208]

6. ***el-Kifâye fî Usûli'l-Fıkh***: Beş ciltlik bir eser olup IV. cildinin yazma bir nüshası Kahire Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de (Usûlü'l-Fıkh, nr. 365) ve bunun bir kopyası Arap Devletleri Üniversitesi'ne bağlı Ma'hedü'l-Mahtûtât'ta (Usûlü'l-Fıkh, nr. 90) yer almaktadır. Müellif bu eseri *Muhtasaru'l-Kifâye* adıyla ihtisar etmişse de bu nüsha da günümüze ulaşmamıştır.[209]

7. ***el-Emrbi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker***: Yirmi dokuz fasıldan oluşan bu eser, Dımaşk Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlı bir mecmuanın (nr. 42) 96–125. varakları arasında bulunmaktadır.[210]

8. ***Mesâilü'l-Îmân***: İmana dair meseleleri konu alan bu eserde, çeşitli sorulara verilen cevaplar yer alır. Aynı mecmuanın (nr. 42) 63–95. varaklarında yer alan

[205] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Kitâbü'r-Rivâyeteynve'l-Vecheyn* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 1121).
[206] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255.
[207] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Şerhu Muhtasari'l-Hırakî* (Dımaşk: Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 57), vr. 15b.
[208] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255.
[209] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Kifâye fî Usûli'l-Fıkh* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Usûlü'l-Fıkh, nr. 365).
[210] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Emrbi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker* (Dımaşk: Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua nr. 42), vr. 96b–125a.

bu eser, Mes'ûd b. Abdülazîz el-Halef tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Riyad 1410/1990).[211]

9. ***Muhtasaru'l-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn***: Kelâm ilmine dair yazılmış olan bu muhtasar eser, müellife nisbet edilen *el-Mu'temed* adlı eserin özeti niteliğindedir. Yazma bir nüshası Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'de (Tevhid, nr. 45) bulunmaktadır. Vedî Zeydân Haddâd tarafından *el-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn* adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1972, 1974).[212]
10. ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***: Müellifin siyaset teorisine dair en meşhur eserlerinden biri olup, Mâverdî'nin benzer adlı eserinden ismen ve muhteva bakımından ayrılmaktadır. Ebû Ya'lâ'nın eserinde dinî ve siyasî otoritenin temellendirilmesi Hanbelî mezhebinin görüşleri doğrultusunda ele alınır. Eser, Muhammed Hâmid el-Fıkî tarafından 866/1462 tarihli bir yazma nüsha esas alınarak 1357/1938 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Neşirde hadislerin tahrici, müellifin biyografisi ve ayrıntılı konu fihristi de yer almaktadır.[213]

Ayrıca, müellifin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri arasında şu başlıklar bulunmaktadır: *Ahkâmu'l-Kur'ân*, *İzâhu'l-Beyân*, *Uyûnü'l-Mesâil*, *el-Muktebes*, *er-Red 'ale'l-Eş'ariyye*, *er-Red 'ale'l-Bâtıniyye*, *er-Red 'ale'l-Mücessime*, *İbtâlü't-Te'vîlliAhbâri's-Sıfât*, *İbtâlü'l-Hıyel*, *el-Fark Beyne'l-Âlve'l-Ehl* ve *el-Mücerredfî'l-Mezheb*.[214]

2.4. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Ahkâmü's-Sultâniyye Adlı Eserinde Vezirlik Kurumu

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), *el-Ahkâmü's-sultâniyye* adlı eserinde İslam siyaset düşüncesi bağlamında vezirlik kurumuna dair önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Ferrâ, vezirliği esas itibarıyla iki ana kategoriye ayırır: Vezîrü't-tefvîz ve vezîrü't-tenfîz. Bu iki kategorinin isimlendirilmesi ve temel sınırlarının çizilmesi, Mâverdî'nin yaklaşımıyla büyük ölçüde paralellik gösterir. Bununla birlikte Ferrâ, söz

[211] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Mesâilü'l-Îmân* (Dımaşk: Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua nr. 42), vr. 63b–95a.
[212] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Muhtasaru'l-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn* (Dımaşk: Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, Tevhid nr. 45).
[213] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255.
[214] Kallek, *"Ebû Ya'lâ el-Ferrâ"*, 10/255.

konusu iki vezirlik tipine ilişkin görev, yetki ve sorumluluk alanlarını doğrudan sistematik bir biçimde açıklamasa da, aralarındaki hiyerarşik ve işlevsel farklara yer vermektedir.[215]

Vezîrü't-tefvîz, devlet işlerinde daha geniş bir yetkiye sahip olup, halifenin vekili konumundadır. Kendi başına karar alabilir, yetki devri yoluyla vali ve kadı tayininde bulunabilir. Buna karşılık vezîrü't-tenfîz, sadece halifenin emirlerini icra etmekle yükümlüdür; herhangi bir atama veya görevden alma yetkisine sahip değildir.[216]

Ferrâ'nın vezaret anlayışında dikkat çeken bir diğer unsur ise, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer verilmiş olmasıdır. Müellif, zaman zaman Ahmed b. Hanbel'in imamet ve yöneticilik hakkındaki değerlendirmelerine atıf yaparak, özellikle yetki sınırları ve siyasi bağlılık konusunda onun görüşlerinden destek alır.[217]

Eserde ayrıca hükümdar kavramı çoğu yerde "halife" veya "sultan" yerine "imam" kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu kullanım, dönemin siyasi atmosferiyle ilişkilendirilebilir. Özellikle Abbâsî hilafetinin son dönemlerinde Şiî düşüncenin siyasi ve terminolojik etkisinin artması, müelliflerin diline de yansımış olabilir. Ferrâ'nın zaman zaman bu tür ifadeler kullanması, doğrudan Şiî inanç sistemine dayalı bir görüşü yansıtmasa da, siyasi meşruiyetin dayandığı kavramların dil üzerinden nasıl şekillendiğine dair dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.[218]

2.4.1.Tefvîz Vezirliği: Mutlak Vekâlet ve Geniş Yetkiler

Tefvîz vezirliği, imamın (halifenin) genel yönetim işlerinin sevk ve idaresini, kararların alınmasını ve uygulanmasını vezirin görüşüne ve içtihadına bırakmasıyla tezahür eden bir makamdır. Bu vezirlik türü, vezire oldukça geniş bir yetki devri sağlar; öyle ki, tefvîz veziri, yönetimsel kararlar alma ve uygulama konusunda halife adına tam yetkili bir vekil konumundadır.[219]

2.4.2. Tefvîz Vezirinde Aranan Şartlar

[215] el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Kahire: Mektebetü'l-Hanefî, 1347/1929), 22-27.
[216] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 25-26.
[217] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 24.
[218] Crone, Patricia. *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 41-43.
[219] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 366.

Tefvîz vezirinin, makamının ağırlığı ve yetkilerinin genişliği nedeniyle, halifede bulunması gereken birçok özelliği taşıması beklenmektedir. Ancak Kureyş kabilesinden olma şartı bu makam için aranmaz. Bu vezirde bulunması gereken temel şartlar şunlardır:

- **Tam Yetkili Yönetici Ehliyeti:** Devleti ve işlerini yönetme konusunda kapsamlı bilgi ve beceriye sahip olmak.
- **Şer'î Hükümlere Vakıf Olmak:** İslam hukukunu iyi bilmek, çünkü devletin temeli dinî ilkelere dayanır. Bu bilgi, vezirin doğru ve adil kararlar alabilmesi için zorunludur.
- **Harp ve Haraç İşlerinden Anlamak:** Savaş stratejileri ve devletin maliyesi konularında derinlemesine bilgi sahibi olmak.
- **Adalet Sahibi Olmak:** Yönetimde tarafsız ve hakkaniyetli davranmak, zira adalet, iyi yönetimin anahtarıdır.
- **Akıl Yönünden Üstünlük:** Her şeyin ölçüsü olan akıl, karmaşık sorunların çözümünde kritik rol oynar.
- **Hoşgörülü, Sabırlı ve Bağışlayıcı Olmak:** Vekâlet görevinin gerektirdiği esneklik ve anlayışa sahip olmak.
- **Hesap ve Yazı İşlerinde Maharet:** Farklı çevrelerle etkin iletişim kurabilmek ve mali konularda yetkin olmak.[220]

Bu şartlar, tefvîz vezirinin yalnızca idari bir otorite olarak değil, aynı zamanda kapsamlı bir ilmî donanıma, stratejik yönetim becerilerine ve sağlam bir ahlaki karaktere sahip, yüksek nitelikli bir devlet adamı olmasını zorunlu kılmaktadır.

2.4.3. Tefvîz Vezirinin Yetki Alanları

Tefvîz veziri, imamın sahip olduğu yetkilerin büyük bir kısmını kullanma hakkına sahiptir. Bu yetkiler şunları kapsar:

- **İşlerin İdaresi:** Devletin genel işleyişini düzenleme ve yönetme.
- **Vali Atamaları:** Eyaletlere valiler atama yetkisi.
- **Yargı İşleri:** Yargı süreçlerini bizzat yürütme veya bu alanda vekil tayin etme.

[220] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 366.

- **Mazlumların Şikâyetleri:** Haksızlığa uğrayanların şikâyetlerini dinleme ve bunlarla ilgili çözüm yolları üretme.
- **Cihad Faaliyetleri:** Savaşlara bizzat katılma veya bu konuda başkalarını yetkilendirme.[221]

Ancak bu geniş yetkiler, üç temel konuda halifenin özel yetki alanıyla sınırlıdır:

1. **Velâyet-i Ahd (Halef Tayini):** Halifenin kendi yerine geçecek kişiyi bizzat tayin etmesi yetkisi vezire devredilemez.
2. **İmamlıktan Feragat:** Halifenin, ümmetten halifelik görevinden affını isteme yetkisi vezire verilmemiştir.
3. **Vezir Atamasına Müdahale:** Halife, vezirin atadığı birini görevden alabilirken, vezir halifenin atadığı birini görevden alamaz.[222]

Tefvîz veziri ile halife arasındaki ilişki sıkı bir denetime dayanır. Vezir, gerçekleştirdiği tüm işlemleri ve atamaları halifeye sunmakla yükümlüdür. Halife de bunları inceleyerek uygun olanları onaylar ve hatalı bulduklarına müdahale eder.[223]

2.4.4. Tenfîz Vezirliği: Emirlerin Yürütücüsü ve Aracısı

Tenfîz vezirliği, imamın bir kişiyi yalnızca kendisinden istenileni uygulamakla görevli olarak vezirliğe getirmesiyle karakterizedir. Bu makamdaki vezir, esasen halifenin emirlerini ilgili kişilere ulaştırmak ve bu emirlerin uygulanmasını sağlamakla sorumludur. Yetkileri, tefvîz vezirine göre daha sınırlı ve icra odaklıdır.[224]

2.4.5.Tenfîz Vezirinde Aranan Şartlar

Tenfîz vezirliği için aranan şartlar, görevin doğası gereği daha esnektir. Dikkat çekici bir şekilde, bu görevi üstlenecek kişide Müslümanlık ve hürriyet şartı aranmaz. Mâverdî ve Hanbelî mezhebinden bazı âlimler, İslam devletinde tenfîz vezirinin zimmî (gayrimüslim bir vatandaş) olabileceğini belirtmişlerdir.[225] Bu görüşün temel gerekçesi, tenfîz vezirinin karar alıcı bir pozisyonda değil, yalnızca emirleri uygulayan ve ileten bir aracı konumunda olmasıdır.

[221] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 367.
[222] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 367.
[223] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 367.
[224] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 366.
[225] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 367.

Tenfîz vezirinde bulunması gereken temel vasıflar şunlardır:

- **Emanet Ehli Olmak:** Kendisine emanet edilen konularda kesinlikle ihanet etmemeli.
- **Doğru Sözlü Olmak:** Aktardığı haberlerin güvenilir olması için dürüstlük esastır, zira verilen haberler üzerine uygulamalar yapılır.
- **Kanaatkâr Olmak:** Görevini yaparken rüşvet almamalı, aldatılmamalı ve görevinde gevşeklik göstermemeli.
- **İnsanlarla Arasının İyi Olması:** Düşmanlık, adaleti engelleyip şefkati ortadan kaldıracağından, bu özellik önemlidir.
- **Güçlü Hafıza:** Halifeye ne aktarıyorsa veya ondan ne iletiyorsa doğru şekilde hatırlamalıdır, çünkü o hem halife için hem de halifeye karşı bir tanıktır.
- **Zekâ ve Sezgi Sahibi Olmak:** İşlerin karmaşıklaşması veya aldatıcı şekilde sunulması durumunda bunları ayırt edebilmeli, işin özünü kavrayabilmelidir.
- **Hevâ Ehli Olmamak:** Sapkın görüşlerin veya bidatlerin etkisinde kalmamalıdır, zira nefsî arzular kişiyi haktan batıla sürükleyebilir.
- **Tecrübe ve Basiret (Görüş Bildirme Yetkisi Varsa):** Eğer tenfîz veziri görüş belirtme yetkisine sahipse, isabetli düşünceler ve doğru yönetimler ortaya koyabilmesi için tecrübe ve siyaset bilgisi de aranır. Ancak görüş belirtmiyorsa bu vasfa ihtiyaç duyulmaz.[226]

2.4.6. Tenfîz Vezirinin Yetki Alanları ve Görevleri

Tenfîz vezirliği makamında yetki, sadece imamın görüş ve tasarruflarıyla sınırlıdır. Bu vezir, imam ile halk ve valiler arasında bir aracı işlevi görür.[227] Başlıca görevleri şunlardır:

- Halifenin emrettiklerini yerine getirmek ve iletmesini istediği şeyleri aktarmak.
- Verilen hükmü yürürlüğe koymak ve valileri atama, ordu ve muhafızları donatma gibi işlerde halifenin kararını uygulamak.

[226] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 462-463.
[227] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 461; Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 34.

- Kendisine ulaşan önemli konuları ve yeni gelişmeleri halifeye sunarak onun emir vermesini sağlamak.
- İşlerin uygulanmasında yardımcı olmak; ancak doğrudan hüküm verme veya sorumluluk alma yetkisine sahip olmamak.[228]

Burada anlaşılmaktadır ki tenfîz vezirinin bakış açısı temelde iki şeye yöneliktir: halifeye bilgi aktarmak ve halife adına topluma mesaj iletmek. Bu vezir, devletin sırlarını ve siyasetini bilmekle birlikte (valilerin atanması gibi konularda halifeden gelen raporlar aracılığıyla), esasen icraat ve iletişimde bir köprü görevi görür.[229]

2.4.7. Vezirlik Türleri Arasındaki Temel Farklılıklar

Mâverdî ve Ferrâ, tefvîz ve tenfîz vezirliği arasındaki yetki ve şartlar açısından belirgin farkları şu şekilde özetlemişlerdir:

Yetkiler Açısından Farklar:

1. **Hüküm Verme ve Mezâlim:** Tefvîz veziri doğrudan hüküm verebilir ve halkın şikâyetlerini (mezâlim) bizzat inceleyebilirken, tenfîz vezirine bu yetki verilmez.
2. **Vali Atamaları:** Tefvîz veziri valilerin atanmasını doğrudan yapabilirken, bu yetki tenfîz vezirinde bulunmaz.
3. **Ordu Sevk ve İdaresi:** Tefvîz veziri orduları bağımsız olarak sevk edebilir ve savaşları yönetebilirken, tenfîz vezirinin böyle bir yetkisi yoktur.
4. **Beytü'l-mâl Üzerinde Tasarruf:** Tefvîz veziri Beytü'l-mâl (devlet hazinesi) üzerinde tasarruf hakkına sahipken, alacakları tahsil edip ödemeleri yapabilirken, bu hak tenfîz vezirine tanınmamıştır.[230]

Şartlar Açısından Farklar:

1. **Hürriyet:** Hür olmak, tefvîz vezirliği için bir şarttır; ancak tenfîz vezirliği için değildir.
2. **Müslüman Olma:** Müslüman olmak, tefvîz veziri için gerekli iken, tenfîz veziri için gerekmez.

[228] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 462.
[229] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 463.
[230] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 463.

3. **Şer'î Hüküm Bilgisi:** Şer'î hükümleri bilmek, tefvîz veziri için zorunludur; tenfîz veziri için değildir.
4. **Savaş ve Haraç Bilgisi:** Savaş işleri ve haraç konusunda bilgi sahibi olmak, tefvîz veziri için gerekli bir şartken, tenfîz veziri için aranmaz.[231]

2.5. Ahkâmü's-Sultâniyye Literatürünün Ortaya Çıkış Nedenleri ve Amacı

Ahkâmü's-sultâniyye literatürü, Abbâsîler döneminde siyasî otoritenin dinî meşruiyetle temellendirilmesi ihtiyacından doğmuştur. Abbâsî halifeliği, özellikle 10. yüzyıldan itibaren siyasî otoritesini fiilen kaybetmeye başlamış, iktidar büyük ölçüde vezirler, emîrü'l-ümerâlar ve bölgesel hanedanların eline geçmiştir. Bu durum, halifenin otoritesinin teorik olarak nasıl korunacağı ve Müslüman toplumda düzenin hangi esaslara göre sağlanacağı sorularını gündeme getirmiştir.[232]

Fakihler bu ortamda, yönetim kurumlarının şer'î çerçevesini belirlemek üzere eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerin başlıca amacı, halifenin görevlerini, yetkilerini ve sorumluluklarını tanımlamak; aynı zamanda kadı, vezir, vali ve ordu gibi devlet kurumlarının işlevlerini sistemleştirmektir. Böylece hem siyasî otoriteye dinî bir meşruiyet zemini hazırlanmış, hem de toplumun birliğini ve düzenini sağlayacak normatif ilkeler ortaya konmuştur.[233]

Bu bağlamda Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'si, Abbâsî hilâfetine Büveyhî baskısı altında teorik destek sunarken, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın aynı adlı eseri ise Hanbelî çizgide yönetim anlayışını temellendirmiştir. Dolayısıyla literatürün ortaya çıkış nedeni, siyasî otoritenin zayıflamasına rağmen hilâfet kurumunun korunması; amacı ise İslâm toplumunda dinî-siyasî düzenin şer'î kaideler çerçevesinde güvence altına alınmasıdır.[234]

2.5.1. Mâverdî'nin Ahkâmü's-Sultâniyye'si

Mâverdî'nin (*ö. 450/1058*) devletin temel teşkilatı ve yönetimine ilişkin fıkhî hükümleri sistematik bir şekilde ele aldığı *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eseri, hem İslam ilim geleneğinde hem de modern şarkiyat çalışmalarında büyük yankı uyandırmış klasik

[231] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 463-464.
[232] Crone, Patricia, *Medieval Islamic Political Thought* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004), 145-148.
[233] Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*. nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî (Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1989), 5-12.
[234] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 23-27.

metinlerden biridir. Müellif, eserinin mukaddimesinde bu kitabı, kendisine itaati zorunlu olan bir otoritenin talebi üzerine telif ettiğini ifade eder. Ona göre böyle bir telifin temel gerekçesi, siyaset ve yönetimle ilgili fıkhî hükümlerin klasik fıkıh kitaplarında dağınık bir şekilde yer alması sebebiyle, bu hükümlere ulaşmanın idareciler açısından güçleşmesidir. Dolayısıyla eserin amacı, yöneticilerin bu hükümlere kolayca ulaşabilmelerini sağlamaktır.[235] Araştırmacıların çoğu bu talebin Abbâsî halifelerinden geldiği konusunda hemfikirdir.[236]

Ancak eserin hangi halife döneminde yazıldığı tartışmalıdır. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (*ö. 458/1066*) aynı adlı eseri üzerine doktora çalışması yapan Muhammed Abdulkâdir Ebû Fâris, Mâverdî'nin eserini 421/1030 yılından önce tamamladığını belirtir.[237] Bu tarihe göre eserin telifini isteyen kişinin Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh (*ö. 422/1031*) olması muhtemeldir.[238] Hamilton A. R. Gibb de, eserin Kâdir-Billâh veya oğlu Kâim-Biemrillâh'ın (*ö. 467/1075*) talebiyle kaleme alındığını ifade eder.[239]Gibb'e göre, Mâverdî'nin bu eseri telif etmesinde sadece halifenin isteği değil, müellifin siyasî düşünceye olan entelektüel ilgisi de etkili olmuştur. Nitekim onun kaleme aldığı diğer eserler incelendiğinde bu ilginin güçlü izleri açıkça görülmektedir.[240]

Gibb, eserin telif sürecini dönemin siyasî bağlamıyla ilişkilendirir. Ona göre, Abbâsî halifeleri 334/946 yılından itibaren Büveyhî hâkimiyetinin sıkı denetimi altına girmiştir. Ancak V/XI. yüzyılın başlarından itibaren Büveyhîlerin otoritesi iç isyanlar sebebiyle zayıflamaya başlamış, aynı dönemde Gazneli Mahmud'un Abbâsî hilafetine bağlılığını bildirerek doğuda güçlü bir imparatorluk kurması, Abbâsîler için siyasî bir fırsat doğurmuştur. Bu gelişmeler halifeleri, özellikle Kâdir-Billâh ve Kâim-Biemrillâh'ı, Abbâsî hükümranlığını yeniden ihya etme çabasına sevk etmiştir.[241] Gibb, Akda'l-Kudât unvanıyla taltif edilen Mâverdî'nin, Büveyhîler ile yapılan diplomatik müzakerelerde halifenin özel temsilcisi olarak görev yapmasının da bu bağlamda dikkate değer olduğunu

[235] Mâverdî, *el- Ahkâmu's-Sultâniyye*, 27.
[236] Hamilton A. R. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, ed. S. J. Shaw (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), 168.
[237] Muhammed Abdulkâdir Ebû Fâris, *Nazariyyetü'l-İmâmeti'l-Uzmâ inde'l-Mâverdî ve Âsâruhâfi'l-Fikrî's-Siyâsî el-İslâmî* (Ammân: Dâru'l-Furkan, 1981), 522.
[238] Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/555.
[239] Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 168.
[240] Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 168.
[241] Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 168-169.

belirtir. Ona göre, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Abbâsî hilafetini savunan bir siyasi programın parçası olarak telif edilmiştir.[242]

Dolaysıyla Gibb, eseri yalnızca yönetimle ilgili fıkhî hükümlerin bir araya getirilmesi olarak değil, Abbâsî otoritesinin meşruiyetini güçlendirmeye yönelik ideolojik bir savunma metni olarak değerlendirir. Ona göre, Mâverdî'nin bu telifi, halifenin Büveyhîlere karşı siyasî mücadelesine entelektüel destek sağlamayı da amaçlamaktadır.[243] Bu yorum daha sonra E. I. J. Rosenthal, Laoust, G. E. Von Grunebaum, Malcolm Kerr, Louis Gardet, Claude Cahen ve Dominique Sourdel gibi birçok şarkiyatçı tarafından da benimsenmiştir.[244]

Bununla birlikte, Alfred von Kramer farklı bir perspektif sunar. Ona göre, Mâverdî eserini kaleme alırken döneminin siyasî şartlarını tamamen göz ardı etmiş ve Büveyhîler karşısında halifenin siyasî otoritesini destekleme amacı gütmemiştir.[245] Bu görüş J. Sauvaget tarafından da savunulmuştur.[246]

Kanaatimizce Mâverdî'nin eseri, ne tamamen Gibb'in ileri sürdüğü şekilde siyasî bir programın ürünü ne de tamamen bu bağlamdan bağımsız bir fıkıh çalışmasıdır. Zira eğer müellif, halifenin talebiyle bu eseri yazdıysa, dönemin siyasî gerçeklerini bütünüyle yok sayması mümkün değildir. Nitekim Mâverdî, siyasal otoritenin meşruiyeti ve görevleri konusundaki görüşlerini ortaya koyarken, zaman zaman yöneticilerin beklentilerine aykırı düşecek hükümler beyan etmekten de geri durmamıştır. Bu husus, onun diplomatik görevlerinde sergilediği tavırda açıkça görülür. Örneğin, 423/1032 yılında halifenin elçisi olarak Ebû Kâlîcâr'a gönderildiğinde, onun "sultânü'l-a'zam" ve "mâlikü'l-ümem" unvanlarını talep etmesine hilafet makamına uygun olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmış, hatta 429/1038 yılında Celâlüddevle'ye "şâhânşâh" unvanı verilmesi konusunda kendisinden fetva istenildiğinde, Celâlüddevle'ye yakınlığına rağmen bu isteğe karşı çıkmıştır. Bu tavrı, Mâverdî'nin ilmî ve ahlâkî bağımsızlığını koruma gayretini göstermesi açısından önemlidir.[247]

2.5.1. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Ahkâmü's-Sultâniyye'si

[242] Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 169.
[243] Donald P. Little, "Religionand Politics in the Career of al-Mâwardî", *Islamic Law and Society*, 3/2 (1996), 193.
[244] Donald P. Little, "Religionand Politics in the Career of al-Mâwardî", 193-194.
[245] Donald P. Little, "Religionand Politics in the Career of al-Mâwardî", 192.
[246] Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", 1/556.
[247] Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 169.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (*ö. 458/1066*), eserinin mukaddimesinde, daha önce kaleme aldığı *el-Mu'temed* adlı eserindeki imamet bölümünü esas alarak, oradaki kelâmî tartışmaları çıkardığını ve bunun yanı sıra yöneticileri ilgilendiren diğer fıkhî meseleleri de eklemek suretiyle *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'yi telif ettiğini ifade etmektedir. Ferrâ, Mâverdî'nin aksine mukaddimede kitabının kaç bölümden oluştuğu veya bu bölümlerin neler olduğu hususunda herhangi bir bilgi vermemiştir. Bununla birlikte, eserin içeriği incelendiğinde on yedi bölümden oluştuğu anlaşılmaktadır.[248]

Konuların tertibi bakımından Mâverdî'nin eseriyle Ferrâ'nın eseri arasında dikkate değer bir farklılık bulunmamaktadır. Ancak Ferrâ, vezirlik, valilik (*el-imâre alâ'l-bilâd*), cihad emirliği ve iç güvenliği sağlayan görevlilerin tayini (*el-vilâye 'alâ'l-mesâlih*) gibi konuları imamet bölümünün altında toplamış ve bu nedenle bölüm sayısı on yediye düşmüştür.[249]

Konuların ele alınış ve işleniş tarzında da iki eser arasında büyük oranda benzerlik vardır. Ferrâ, Mâverdî'de olduğu gibi Kur'ân âyetlerini, Hz. Peygamber'in sünnetini ve sahâbe uygulamalarını delil olarak kullanmıştır. Bununla birlikte, çağdaşı Mâverdî'nin eserinde uyguladığı mezhepler arası mukayeseli yöntemi tercih etmemiş, genellikle Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini, talebeleri aracılığıyla nakledilen rivayetleri merkeze almış ve bunları savunmuştur. Eserlerin muhtevasında görülen temel farklılıklar da esasen bu metodolojik tercihten kaynaklanmaktadır. Ferrâ'yı Mâverdî'den ayıran bir diğer önemli husus, Emevî ve Abbâsî dönemi uygulamalarına neredeyse hiç yer vermemesi ve eserinde şiir örneklerine yer vermemiş olmasıdır.[250]

Ferrâ'nın yararlandığı kaynaklar arasında, Mâverdî'nin de istifade ettiği Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-Emvâl*'i ile Ebû Yûsuf, Kudâme b. Ca'fer ve Yahyâ b. Âdem el-Kureşî'nin *Kitâbü'l-Harâc*'ları yer almaktadır. Ancak Ferrâ, Mâverdî'den farklı olarak el-Müstedrek müellifi Hâkim en-Neysâbûrî'den (*ö. 405/1014*) bazı rivayetler nakletmiş, ayrıca Hanbelî fakihi Ebü'l-Kâsım el-Hirakî'nin (*ö. 334/946*) *Muhtasaru'l-Hirakî*'sinden ve Ebû Bekir el-Hallâl'ın (*ö. 311/923*) *Kitâbü'l-İmâme* adlı eserinden istifade etmiştir.[251]

[248] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 23.
[249] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 23-34.
[250] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 23-34, 71-102.
[251] Ebû Fâris, *Nazariyyetü'l-İmâmeti'l-Uzmâ*, 341.

2.6. Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Ahkâmü's-Sultâniyye Adlı Eserlerinde Vezirlik Bölümünün Mukayesesi

Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Abbâsî siyaset düşüncesinde vezirlik kurumunu imamın otoritesini destekleyen temel bir unsur olarak değerlendirmişlerdir. Ancak Mâverdî, farklı mezheplerin görüşlerini dikkate alarak vezirliği daha esnek ve işlevsel bir idarî makam şeklinde tanımlarken,[252] Ferrâ Hanbelî doktrinine bağlı kalarak bu kurumu imamın mutlak otoritesine sıkı sıkıya bağlı, normatif bir çerçevede yorumlamıştır.[253]

2.6.1. Yöntem ve Mezhebî Yaklaşım

Mâverdî (ö. 450/1058), Şâfiî mezhebine mensup olup eserinde vezirlik kurumunu işlerken mezhepler arası mukayeseye geniş yer vermiştir. Konuların ele alınışında Hanefî, Malikî ve Şâfiî görüşleriyle birlikte gerekirse Hanbelî içtihatlarına da atıfta bulunmuş, böylece daha kapsamlı bir bakış açısı sergilemiştir.[254]
Buna karşılık Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), Hanbelî mezhebinin önde gelen fakihlerindendir ve eserinde sistematik olarak Hanbelî doktrinini esas almıştır. Mâverdî'de görülen mukayeseli yaklaşım yerine, Ahmed b. Hanbel ve talebelerinin görüşlerini ön plana çıkarmış, diğer mezheplere ancak dolaylı atıflarda bulunmuştur.[255]

2.6.2. Vezirliğin Tanımı ve Hukuki Dayanağı

Her iki müellif de vezirlik kurumunu imamın otoritesini destekleyen ve devlet yönetiminde yardımcı bir makam olarak tanımlar. Mâverdî, vezirliği iki temel unsura dayandırır; yetki devri (tefvîz) ve icra (tenfîz). Ona göre, bu makam İslam hukukunda meşruiyetini hem nasslardan hem de sahabe uygulamalarından alır. Ferrâ ise benzer bir tanımı benimsemekle birlikte, bu görevi daha çok imamın (halifenin) yetki alanına bağlı bir yardımcılık olarak görür ve özellikle Hanbelî doktrinine uygun olarak vezirliğin hukuki dayanağını nass ve icmâ ile temellendirir.[256]

2.6.3. Vezirlik Türleri

Mâverdî, vezirliği Vezâretü't-tefvîz ve Vezâretü't-tenfîz olmak üzere ikiye ayırır. Tefvîz veziri, halifenin geniş yetkilerle donattığı, devlet işlerinde bağımsız karar alabilen, hatta bazı atama ve azillerde yetkili olan kişidir. Tenfîz veziri ise yalnızca halifenin

[252] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 39-44.
[253] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 27-33.
[254] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 27.
[255] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 23.
[256] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 23-34; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 27-40.

emirlerini uygulamakla yükümlüdür.[257] Ferrâ da bu ayrımı benimsemekle birlikte, tefvîz vezirinin yetkilerini Hanbelî mezhebinin yaklaşımı doğrultusunda sınırlandırır ve onun, halifenin açıkça yetki verdiği alanlarla sınırlı kalması gerektiğini vurgular. Ayrıca Ferrâ, atama yetkisinde daha ihtiyatlı davranılması gerektiğini ifade eder.[258]

2.6.4. Vezir Atama Şartları

Mâverdî, vezir olacak kişide adalet, kifayet, dirayet ve ilmî ehliyet şartlarını arar; özellikle tefvîz veziri için derin bir fıkhî bilgiye sahip olmayı zorunlu görür. Tenfîz veziri için ise bu şartlar daha hafiftir, sadece emanete riayet ve sadakat yeterlidir.[259] Ferrâ da benzer şekilde adalet ve güvenilirlik şartlarını belirtir, ancak Hanbelî yaklaşımı gereği atama şartlarını nass ve sahabe uygulamalarına dayandırır. Onun eserinde ilmî ehliyetin yanı sıra, imamın otoritesine mutlak bağlılık daha güçlü şekilde vurgulanır.[260]

2.6.5. Yetki ve Sorumluluk Alanı

Mâverdî'ye göre tefvîz veziri, imamın temsilcisi konumunda olup idarî, malî ve askerî konularda geniş yetkilere sahiptir; hatta bazı yargısal tasarruflarda bulunabilir. Tenfîz veziri ise yalnızca yazışmalar ve emirlerin icrasıyla sınırlı bir role sahiptir.[261] Ferrâ, bu konuda daha dar bir yetki alanı çizer. Tefvîz vezirinin bağımsız içtihat yapma ve imam adına tam yetkiyle hareket etme alanını Hanbelî doktrin çerçevesinde sınırlamış, özellikle askerî ve mali tasarruflarda imamın açık iznini zorunlu görmüştür.[262]

2.6.6. Siyasî Bağlam ve Amaç

Her iki müellifin de vezirlik konusunu ele alış biçimi, kendi dönemlerindeki siyasî şartlardan etkilenmiştir. Mâverdî, Büveyhî hâkimiyetinin zayıflamaya başladığı ve Abbâsî hilafetinin yeniden güçlenme arayışı içinde olduğu bir dönemde eserini kaleme almıştır. Bu nedenle, vezirlik kurumunu hem güçlü bir idarî organ hem de hilafet otoritesinin yeniden tesisi için bir araç olarak görmüştür.[263] Ferrâ ise eserini daha çok Hanbelî geleneğin normatif çizgisini koruma amacıyla kaleme

[257] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye,* 40-45.
[258] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 34-38.
[259] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye,* 45-50.
[260] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye,* 34-38.
[261] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 50-55.
[262] el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 42-46.
[263] Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 168-170.

almış, siyasî bağlama dair göndermeleri asgari düzeyde tutmuştur. Onun vezirlik anlayışı, pratiğe değil normatif fıkhî çerçeveye odaklanır.[264]

[264] Ebû Fâris, *Nazariyyetü'l-İmâmeti'l-Uzmâ*, 341.

SONUÇ

İslâm siyaset düşüncesinde vezirlik müessesesi, hem kavramsal hem de kurumsal boyutlarıyla tarih boyunca önemli bir rol oynamıştır. Yapılan bu çalışma, öncelikle vezirlik kavramının sözlük ve terim anlamlarını, etimolojik kökenine dair farklı görüşleri ve İslâmî kaynaklardaki kullanımını ortaya koymuştur. Ardından Asr-ı Saâdet'ten başlayarak Emevî, Abbâsî, Fâtımî, Büyük Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde vezirlik kurumunun tarihsel gelişimi incelenmiş, bu müessesenin farklı coğrafya ve dönemlerde geçirdiği dönüşümler ortaya konmuştur. Bu bağlamda, vezirliğin sadece bir idarî makam olarak değil, aynı zamanda İslâm devlet teorisinin önemli bir parçası olarak kabul edildiği görülmektedir.

Vezirlik kavramının kökenine dair tartışmalar, Arapça "vezr" kökünden türeyen bir kelime olarak "yükü hafifleten yardımcı" anlamının öne çıktığını göstermektedir. Bununla birlikte, bazı oryantalistlerin ve modern araştırmacıların Farsça kökenli olduğu yönündeki iddiaları da dikkat çekicidir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Mûsâ'nın duasında geçen "vezîr" kelimesinin, bu makamın İslâm öncesi Arap kültüründe de bilindiğine işaret etmesi, Arapça köken görüşünü güçlendirmektedir. Nitekim hadislerde de vezirlik kavramı, yöneticilere yardımcı olan ve onlara destek sağlayan kimseler anlamında kullanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, İslâm siyaset teorisinin iki önemli temsilcisi olan Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserlerinde vezirlik konusunu nasıl ele aldıkları ayrıntılı olarak incelenmiş, iki müellifin yaklaşımı mukayeseli bir şekilde ortaya konmuştur. Her iki müellifin de vezirliği, imamın yönetim yükünü hafifleten bir müessese olarak tanımladığı görülmekle birlikte, metodolojik ve mezhebî yaklaşımlar bakımından farklılıklar mevcuttur.

Mâverdî, Şâfiî geleneğine mensup bir fakih olarak vezirliği işlerken mezhepler arası mukayeseye önem vermiş, özellikle Hanefî ve Malikî görüşlerine de yer vermiştir. Bu yaklaşımı, eserinin teorik çerçevesini daha kapsayıcı ve sistematik kılmıştır. Ayrıca Mâverdî, vezirliği tefvîz ve tenfîz olmak üzere ikiye ayırarak bu tasnifi kavramsal bir sistem içerisinde ele almış, her iki vezirlik türünün yetki alanlarını, atanma şartlarını ve hukukî statülerini ayrıntılı biçimde açıklamıştır. Ona göre, tefvîz veziri geniş yetkilere sahip olup imam adına içtihat edebilir, hatta bazı idarî ve askerî atamalarda

bulunabilirken; tenfîz veziri daha çok yazışmaları ve emirlerin icrasını yürütür, bağımsız bir tasarruf yetkisi yoktur.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ise Hanbelî mezhebinin önde gelen temsilcisi olarak vezirlik meselesine daha normatif ve mezhebe bağlı bir perspektiften yaklaşmıştır. Eserinde Ahmed b. Hanbel'in ve onun talebelerinin görüşlerini merkeze almış, diğer mezheplerle mukayese yöntemine başvurmamıştır. Ferrâ'nın vezirlik anlayışı, Mâverdî'ye göre daha sınırlı bir yetki çerçevesi çizmektedir. Özellikle tefvîz vezirinin yetkilerini, imamın açıkça verdiği görevlerle sınırlandırmış, onun bağımsız içtihat ve geniş tasarruf yetkisine sahip olamayacağını vurgulamıştır. Tenfîz vezirliği konusunda ise Mâverdî ile benzer bir yaklaşım sergilemiş olmakla birlikte, bu makamın siyasî değil daha çok teknik ve idarî bir görev olduğunu özellikle belirtmiştir.

Her iki müellifin vezir atamasında aradığı şartlar da dikkate değer bir mukayese alanı oluşturmuştur. Mâverdî, adalet, kifayet, dirayet ve ilmî ehliyet şartlarını özellikle tefvîz veziri için gerekli görürken; tenfîz veziri için daha hafif nitelikler öngörmüştür. Ferrâ ise aynı şekilde adalet ve güvenilirlik kriterlerini esas almakla birlikte, Hanbelî yaklaşımı gereği imamın otoritesine mutlak bağlılığı daha güçlü bir şekilde vurgulamıştır.

Bu mukayese, vezirlik kurumunun İslâm siyaset teorisinde yalnızca idarî bir fonksiyon üstlenmediğini, aynı zamanda devletin hukukî yapısının ve siyâsî istikrarının teminatı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Vezirliğin teorik çerçevesinin bu denli ayrıntılı biçimde ele alınması, İslâm hukukunda siyaset teorisinin ne kadar gelişmiş olduğunu ve yönetim anlayışının salt pratik bir alanla sınırlı kalmadığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın eserleri, İslâm siyaset düşüncesinde vezirlik kurumunun hem teorik hem de pratik boyutlarını anlamak açısından temel kaynak niteliğindedir. Mâverdî'nin daha geniş, mukayeseli ve pragmatik yaklaşımı, onun dönemin siyasî atmosferine uygun bir şekilde hilâfet otoritesini güçlendirme çabasıyla ilişkili görünürken; Ferrâ'nın normatif ve mezhebe dayalı yaklaşımı, Hanbelî fıkhının devlet teorisine bağlılığını ortaya koymaktadır. Bu durum, her iki müellifin yaşadığı siyasî ve ilmî çevrenin, onların vezirlik anlayışına doğrudan etki ettiğini göstermektedir. İslâm devlet teorisinde vezirlik kurumunun bugüne kadar devam eden tartışmalar açısından taşıdığı önem, bu iki eserin ilmî değerini daha da artırmaktadır.

KAYNAKLAR

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.

Ali, Cevad. *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmli'l-Melâyîn, 1993.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Suhayl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1949.

Cahen, Claude. *İslamiyet ve Orta Çağ Doğusu*. çev. Mehmet Ali Ağaoğulları. İstanbul: Epos Yayınları, 2003.

Cevdet Paşa, Ahmet. *Kısas-ı Enbiya ve Tevârîh-i Hulefâ*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1880.

Christensen, Arthur. *L'Iran sous les Sassanides*. Kopenhag: Ejnar Munksgaard, 1944.

Crone, Patricia. God's *Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Crone, Patricia. *Medieval Islamic Political Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004.

Crone, Patricia. "The Nomenclature of Bureaucracy in the Early Islamic State". *Arabica* 48/1 (2001), 61-87.

Dîniverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahbârü't-Tivâl*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1960.

Dûrî, Abdülazîz b. Abdurrahman. *el-Cüzûr et-Târîhiyyeli'l-Vezâre fî'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1996.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2009.

Ebû Fâris, Muhammed Abdulkâdir. *Nazariyyetü'l-İmâmeti'l-Uzmâ inde'l-Mâverdî ve Âsâruhâ fi'l-Fikrî's-Siyâsî el-İslâmî*. Ammân: Dâru'l-Furkan, 1981.

Ebû'l-Ferrâh el-Buhârî. *Edebü'l-Müfred*. nşr. Muhammed Zâhid el-Kâtib. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1963.

Enderwitz, Susanne. "Wazîr". *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: Brill, 1995.

Erkal, Mehmet. "el-Ahkâmü's-Sultâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/555-556. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.

Ferhan, Ali. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik Kurumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Ferrâ, Ebû Ya'lâ. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.

Ferrâ, Ebû Ya'lâ. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Kahire: Mektebetü'l-Hanefî, 1929.

Ferrâ, Ebû Ya'lâ. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Kahire: Mektebetü'l Külliyyâti'l-Ezhariyye, 1983.

Gibb, Hamilton A. R. *Studies on the Civilization of Islam*. ed. S. J. Shaw. Cambridge: Cambridge University Press, 1962.

Goitein, Shlomo Dov. *A Mediterranean Society*. Berkeley: University of California Press, 1967.

Goitein, Shlomo Dov. "The Origin and Nature of the Office of the Vizier in the Early Abbâsid Caliphate". *Studia Islamica* 5 (1956), 58-79.

Göyünç, Nejat. "Osmanlılarda Serdar-ı Ekremlik ve Vezirlik". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 14/1 (2006), 77-95.

Gutas, Dimitri. "al-Mâwardî". *Encyclopaedia of Islam*. 2. ed. Leiden: Brill, 2012.

Hacıgökmen, Mehmet Ali. "Büyük Selçuklular'da Vezirlik Kurumu ve Nizâmülmülk". *Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2020), 210-221.

Hallaq, Wael B. *The Origins and Evolution of Islamic Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Hasan, Hasan İbrâhim. *İslam Tarihi*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

Hasan, Hasan İbrâhim. *İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. İstanbul: Risâle Yayınları, 2014.

Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

Husayn, Muhammed Dâvûdî. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*. yy., ts.

İbn Ebî Ya'lâ. *Tabaḳâtu'l-Ḥanâbile*. thk. Abdullah b. Abdurrahman el-Aydın. Riyad: Mektebetu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, 1999.

İbn Fâris, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Zekeriyyâ. *Mu'cem Mekâyîsü'l-Luğa*. thk. Ahmed Şakir. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.

İbn Haldûn, Abdurrahmân. *el-Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

İbn Hallikân, Şemseddîn Ebü'l-Abbâs. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid. *Sünen*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâr İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1372/1952.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah el-Habşî. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Manẓûr, Muḥammad İbn Mukarram. *Lisân al-Arab*. thk. Abdallâh Alâ al-Kabîr, Muḥammad Aḥmad Ḥasânayn ve Hâshim Muḥammad al-Shâdhilî. Kahire: Dâr al-Ma'ârif, ts.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1958.

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan. *el-Kâmil fî't-Târîh*. Beyrut: Dârü's-Sâdır, ts.

İbnü'l-İmâd, *Şihâbü'd-Dîn*. Şezerâtü'z-Zeheb. yy., ts.

İbnü'l-Cevzî. *Menâḳıbü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*. nşr. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Dâru'r-Risâle, 1999.

İbnü'l-Kıftî, Cemâluddîn. *İhbârü'l-Ulemâ*. thk. C. J. Tornberg. Leipzig: 1903.

İbn Receb el-Hanbelî. *Zeylü Ṭabaḳâti'l-Ḥanâbile*. nşr. Abdürrahman b. Süleyman el-Üceylî – Muhammed Hâmid el-Fıkî. Medine: Mektebetu'l-Kâsımî, 1973.

Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed. *Subhu'l-A'şâ*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1913.

Kallek, Cengiz. "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/254-255. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Kallek, Cengiz. "Mâverdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/184-186. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Kâtib, Abdülhamîd. *Risâle ilâ'l-Küttâb*. nşr. Ahmed Zeki Safvet. Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1931.

Kettânî, Muhammed b. el-Hasen b. Câbir. *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.

Lambton, Ann K. S. *State and Government in Medieval Islam*. New York: Oxford University Press, 1981.

Little, Donald P. "Religion and Politics in the Career of al-Mâwardî". *Islamic Law and Society* 3/2 (1996), 192-200.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan. *A'lâmü'n-Nübüvve*. nşr. Muhammed Şerif Sükker. Beyrut: 1992.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan. *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*. thk. Mustafa es-Sekkâ - Muhammed Şerîf Sükker. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Tahkik: Ahmed Mubârek el-Bağdâdî. Beyrut: Dâru İbn Kayyim, 1990.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan. *el-Hâvi'l-Kebîr*. nşr. Ali Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1994.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan. *Kavânînu'l-Vizâre ve Siyâsetü'l-Mülk*. Kahire: Mektebetü'l-Mısrî, 1929.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan. *Naṣîḥatü'l-Mülûk*. thk. Hıdır Muhammed Hıdır. Kuveyt: Mektebetü'l-Menar, 1983.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan. *Tefsiru'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-Uyûn)*. nşr. Hıdır Muhammed Hıdır. Kuveyt: yy., 1982.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan. *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer*. nşr. Rıdvan es-Seyyid. Beyrut: yy., 1987.

Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*. nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî. Beyrut: Dâru'l-Beyân, 1985.

Mâverdî, Ebû'l-Hasan. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin. *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. thk. Charles Pellat. Beyrut: Dâru'l-Andelüs, 1965.

Mevdûdî, Seyyid Ebu'l-A'lâ. *Kur'an'a Göre Dört Terim*. çev. M. Han Kayani. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.

Mizzî, Cemâleddîn Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Muassasetu'r-Risâle, 1980.

Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdurraûf. *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Tercemeti'l-Bâz el-Aşheb*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.

Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiʿu's-Sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâr İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955-1956.

Neşşâr, Ali Sami. *Nüşû'ü'l-Fikri's-Siyâsî inde'l-Müslimîn*. Kahire: Mektebetü'l-Encelû el-Mısriyye, 1967.

Nizamülmülk, Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî. *Siyâsetnâme*. çev. Mehmet Altay Köymen. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.

Nizamülmülk, Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî. *Siyâsetnâme*. haz. Mehmet Altay Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.

Nöldeke, Theodor. *Sketches from Eastern History*. London: Adam and Charles Black, 1892.

Özcan, Abdülkadir. "Redîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/152. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Özcan, Abdülkadir. "Vezîriâzam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/525-527. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.

Piyadeoğlu, Cihan. *Selçuklularda Devlet Teşkilatı ve Vezirlik Kurumu*. İstanbul: Kitabevi, 2015.

Rosenthal, Erwin. *Political Thought in Medieval Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 1958.

Sarı Mehmed Paşa. *Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*. Haz. Ali Kemali Aksüt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1910.

Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Tuhfetü'l-Vüzerâ*. thk. Muhammed Kâmil. Kahire: Mektebetü'l-Hânî, 2003.

Sourdel, Dominique. *Le Vizirat Abbasside de 749 à 936*. Damascus: Institut Français de Damas, 1959.

Sübkî, Tâcüddîn Abdurrahman b. Ahmed. *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye el-Kübrâ*. yy., ts.

Süyûtî, Celâleddîn. *Târîhu'l-Hulefâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü'l-Âsıme, 1993.

Süyûtî, Celâleddîn. *Târîhu'l-Hulefâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa. *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*. yy., ts.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ. *el-Câmi'u's-Sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ. *Şu'abü'l-Îmân*. nşr. Abdülkâdir el-Arnaût. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 2003.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken, 1999.

Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. E. Kılıç. Ankara: Ankara Okulu, 2003.

Yavuz, Yusuf. *İslam Siyaset Düşüncesinde Vezirlik Kurumu*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

Yılmaz, Mehmet. "Osmanlı Devlet Teşkilatında Vezirlik Kurumu". Osmanlı Araştırmaları Dergisi 35/1 (2005), 145-160.

Yücel, Yaşar – Sevim, Ali. *İslam Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Üdebâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.

Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Udebâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût – Hüseyin Esed. Ammân: Müessesetu'r-Risâle, 1985.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rifa, 2009.

Ziriklî, Hayrüddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-İlmli'l-Melâyîn, ts.